

II 12997

БИБЛИОТЕКА
В-г РУДОЛФА САРДЕЛИТА

ЈАША ТОМИЋ

ШТА ЈЕ БИЛА ЖЕНА И ШТА ЋЕ БИТИ

ИСТОРИЈСКО-ДРУШТВЕНА
РАСПРАВА

ШТАМПАРИЈА С. СУПЕК, УЈВИДЕК 1918.

Највећа жртва светскога рата.

На жртвенику светскога рата принели су народи, „вољно и невољно“, баснословне жртве. Али је највећа жртва, неоспорно, била — жена.

А баш је жена понајмање крива, што је дошло до рата. Мушки су узели себи сва политичка права, они су руковали свим државним пословима; жена је била одгурнута далеко у крај, само да не смета и не квари, јер је бајаги — незрела.

Мушки су се дуго спремали, да положи испит зрелости. У 19-ом веку није било о другоме речи, до ли култури, па је било веома занимљиво: шта ли ће донети тај 20. век? Донео је страховити и крвави рат. Велика питања човечанства почеше најкултурнији народи да решавају машинским пушкама.

Би ли се ствар друкче расправљала, да су у питању рата имале речи и жене?! То је тешко пресудити, али је једно сигурно. Кад деца имају да расправљају тешка питања и она се — побију. Али да оставимо то. Што је било, било је. Прећи ће и ова бура. Само кад се бура разиђе, није могуће продужити редовне послове, као да се није ништа догодило. Нарочито неће то моћи бити данас, јер је ова бура била и сувише страховита.

Кад сијне сунце, па разгледамо око себе, уверићемо се, да је на многим и многим местима подлокан темељ, а да понегде чак и кров над главом није више читав.

Бујица овога до сада незапамћеног рата снела је пред нас многа питања, која се још до пре мало година налажаху у великој даљини.

J. 30. 245

Хоћемо ли бити у стању да средимо и посвршавамо све оно, што је одједном постало тако тешко и тако журно?! То је данас питање, које се тиче нашега даљега живота, па може бити и нашега опстанка.

Оне велике несреће, које се догађају у природи и свету увек су судбоносне. Ту има само двоје. Довити се, прилагодити се новим приликама, унапредити се, или пропасти. У животу човекову и у животу свега онога што живи, велике невоље, катастрофе, биле су нам убитачне, или подстрекачи новог, напреднијег живота. Када се променуше прилике око прастарог човека, када је настала друга клима, када се намножише зверови, када је нестало у околини воде, или надођоше поплаве, онда се онај човек, у коме беше животне снаге, усправио и почео да иде на две ноге. Сред разних невоља човек је почео да гради оружје и да се увија у животињске коже, научио је да пали ватру, да питоми стоку, да броди водом. Потреба живота, тежња за опстанком нагнала је човека, да сред разних невоља постане друкчији, савршенији. Али која гомила људи то није умела, пропала је. Када се сасушила вода, па остаде жаба на суву, невоља је нагонила и њу, да промени начин дисања, да створи плућа, те да може без воде. Невоља је нагонила и оне кљунасте животиње, које су некада ишле на четири ноге, да створе себи од предњих ногу крила, да се дигну у зрак и спасу се непријатеља.

Сред велике невоље налазимо се и данас. Промене, што их опажамо после овога рата, тако су значајне, да морамо постати у многومه друкчији, али знатно друкчији, ако хоћемо да останемо живи. Зато и преживљујемо судбоносне тренутке. Европа се спремала скоро пола века журно и грчевито за рат, али се није спремала, шта ће после рата. Овај рат није могао изненадити никога паметног. Али признајмо, да су страховите последице рата изненадиле, па и запрепастиле, и најпаметније. Па зар сред многих, великих

и судбоносних питања, што их је светски рат истурио пред нас, да се бавимо женским питањем? Сасвим тако! Политичка питања решавао је свет често преко ноћ, економска питања су тешка, али се о њима бар мислило, само је женско питање негде у даљини тињало. Сад је ратни вихор разбуктао то питање и бацио нам га пред ноге. Али то питање пламти, и ако га не решимо и не угасимо, запалиће нам кућу.

Када су мушки досад ратовали, свикли су да жена стане страшљиво у крај. Рат и жена, то двоје изгледаше тако далеко! Али овај велики и крвави рат надмашио је мушку снагу. Мушкарац осети, да ће пропасти. И тада, тек у тој муци сетио се, да он има две главе и четири руке, а да је досад употребљавао само једну главу и две руке. За ону другу главу и друге две руке, вероватно је, да су већ прилично закржљавиле и да су неспособне за сваки иоле важнији рад.

Невоља, која је нагнала амфибију да полети, нагна и мушкарца да замахне оним кржљавим рукама, и гле, те се руке показаше снажне. У још љућој невољи, човек поче мислити и оном другом својом главом, женском главом, којој је пуштао само дугачку косу, јер је мислио, да је у ње кратка памет. Па и та друга глава издржала је пробу сјајно.

За што год су пре говорили „не може“, могла је. За што год се казало „није за њу“, било је за њу. Она је могла све, чим је схватила, да мушкарци не могу сами.

Данас је жена показала јасније но икад до сад, да она није само справа, која уме рађати децу, него да је она половина човечанства, управо више од тога. Данас, после светскога рата, жена је далеко већа половина људства. Само дабогме, до сад занемарена половина.

Има ли кога, да може и помислити, како се после свега овога може повратити старо, па да жена буде опет оно, што је била?

Не треба овде подгревати оно, што је познато. Али да додирнемо само два три питања. На пр. колико је у овом рату пострадао жена? Свако пушчано и топовско зрно, што је угасило живот ожењена мушкарца, свалило је и жену и направило од ње удовицу. Сваки нежењени младић, који је на бојишту оставио кости, створио је једну девојку — уседелицу.

Када изузмемо Словене, било је у европским државама, мање женских од људи. У Угарској је долазило на сваких хиљаду људи, хиљаду и седам женскиња. У Немачкој је било 845 хиљада женскиња више од људи. У Енглеској близу 2 милијуна више женскиња. А шта ће бити сад?

По приближном рачуну можемо претпоставити, да ће број погинулих и убогаљених у овом рату бити огроман. Па тек број оних, који ће донети собом из рата клицу смрти, који ће се сушити и венути или се већ осушише и увенуше. Ако означимо овај број са 30, 40 па и више милијуна, нисмо претерали.

Шта ће ти милијуни „залишних“ женскиња? У овом случају је поремећен стари, природни ред у веома великој мери, и зар се ту неће светити природа?!

Шта ће они многи милијуни женскиња, који ће бити осуђени, да живе неприродним животом, мимо мужа, мимо породицу и мимо љубав. Хоће ли мирно сносити судбину? Или ће се развити силна до сада невиђена утакмица природнога нагона, што га зовемо љубав? Хоће ли ту бити у стању ишта да помогну придике и моралне поуке? У појединим случајевима хоће. Али се досад увек показало, да оно што и може појединац, не могу стотине, не могу хиљаде, не могу милијуни. Ни сви боси не краду опанке, али је ипак истинита она пословица: Боси краду опанке.

Јесте, шта ће оне десетине милијуна залишних жена?! Без заштите и без љубави. Без заштите да умиру, без љубави да живе. Неколико десетина милијуна принудних калуђерица, а нису положили ни завет

на анђеоски образ. Ако буду и светитељице — много је светитељица. А ако не буду светитељице, нећемо ли гледати велике сплетке, бурне трагедије, уздрман породични живот, самоубијства?! А када се отрује сполни живот, та је морална болест заразна и шири се. Већ за време рата намножиле су се парнице за развод брака у великој мери. Кад се људи врате кућама, биће тога више. А биће случајева, где се неће баш разилазити, али ће живот бити отрован.

Да се окренемо мало и на друга зла, што их је нанео рат. За време овога рата намножио се број злочина код жена у страховитој мери. До скоро полу-празни женски затвори, данас су препуни. Полицијски затвори, срески затвори, па и затвори тежег реда не могу да приме жене, што их довлаче тамо. Шта је то, да се жена за време овога рата у тако великој мери истакла као злочинац?

Узрок је веома прост и схватљив. Док је жена била склоњена у родитељској и мужевљевој кући, док није излазила на улицу, у свет, у борбу, она је имала много мање прилике да греша. Грешили су мушки. Кад је економска невоља истерала помало и жену у свет, да ради и зарађује, број злочина је и код ње растао. И то растао у истом размеру, у којем су жене излазиле из скровитих домова, у свет, да и оне помогну издржавању куће и породице. Али овај рат је у неочекиваном броју истерао жену из мирне куће у јавност, да зарађује, да одржи децу, да помогне оцу, да пошаље коју потуру мужу на границу. У својој муци и невољи многе се полакомише, а многе нису ни приметиле, да долазе у судар са законима. Многа је покушала да превари власт, да би добила што већу потпору; многа је кривотворила животне намирнице, многа дирнула у туђе, многа је у оној тешкој борби употребила и песницу.

Али да није то зло пролазно?! Кад престане рат и људи се врате са границе, жене ће се и опет повући

под кров, и остаће и опет на мушкарцу, да се расправља са светом, да ради и да греши.

Видели смо да су још много пре великог европског рата наступиле економске прилике, које су развалиле врата домова и извеле жену из њене скровите собе на улицу, у свет, у борбу живота. У надницу, у фабрику, на занат, у трговину, у чиновнике, на велике школе. Бадава су викали за њима: Стој; није тамо твоје место. Не пожели никада мушког рада. Не удаљуј се од колевке и огњишта! Сваки твој рад са оне стране кућњег прага неприродан је! Није помогло. Она снага, која је гурала жену из куће у свет, у борбу живота, била је јача од ње. Али тек за време овога рата видимо жену тако далеко од куће, тако далеко од њеног некадањег позива, као никада дотле. Када су највећи интереси били на коцки, и народи напрегли и последњи трунак енергије своје, напрегли и последњи кончић живаца својих, заборавили су да питају: је ли она снага, која треба да одржи народ, у мушкоме или у женскоме телу? Рату је требала снага и рад, и он ју је узимао, где ју је нашао. Женскиње су радиле по пољским болницама обасипане куршумима, радиле по канцеларијама и где је нестало кондуктера, поставиле их тамо, где није било довољно кочијаша, тимариле су коње и терале кола. На пољу су сређивале њиве и радиле мушке послове, које никада дотле. Понегде се бориле чак на фронту.

Необично нам много казује онај велики број женскиња, који врви у средње и више школе. Ово видимо свуда тамо, где школе раде. Да узмемо примера ради само Угарску. На будимпештанском универзитету било је пред рат 7513 слушалаца. Међу њима 664 женскиња. За три године порастао је број женских слушалаца од $7\frac{1}{2}$ постотака на скоро 30 постотака. Још 1896/1897. године, кад су женскиње добиле право да полазе будимпештански универзитет, било је 3 слушатељке медицине, данас их има 417. На филозофској,

професорској струци има их данас 443, на апотекарској струци 40, а правној струци 139 женскиња.

Женске гимназије су препуне. Свуда стварају паралелне разреде, а то је још у већој мери са трговачким и поштанским школама. Женски нижи чиновници преплавише полицију, судове, поште, брзојаве, адвокатске, трговачке и друге канцеларије. Раденице на занатима, женски шегрти по дућанима, ничу као из земље, а о фабрикама и да не говоримо.

Колико је ова струја захватила наше Српкиње, то нам казује јасно овај пример. На новосадској вишој женској школи било је пре рата око 150—160 ученица. Ове 1917/1918. школске године има их 290. Пријавило их се толико, да у школи нема места, те уче приватно. Овако је стање отприлике и на свима другим нашим женским школама. И ако наше девојке не могу походити гимназију, оне полажу приватно испите, иду у јако повећаној мери у учитељску школу, али их нарочито много има по трговачким школама, и то највише у оним, трговачким школама, где траје настава годину дана, те после свршене године могу већ доћи до хлеба.

Из овога се јасно види, шта се иза брда ваља. Многи су родитељи кршили руке, када су испраћали своје ћери на науке и у друге струке, јер то значи, одгурнути женско дете од куће и послати га у свет, да зарађује.

А хоће ли се ова струја променути, чим се умали невоља?! Рачунати на то, био би рђав рачун. Дугогодишњи рат, који бесни Европом, утаманио је силне вредности и силан материјал, што га је човечанство трудно и мучно прибирало. Не може се годинама бацати на улицу оно, што човеку треба за живот и за његову угодност, па да се то опет створи за мало времена. Цео је свет жељан мира, али тај мир неће ни изблизу донети уређено стање. Човеку остаје или да подивља, да иде натраг, или да употреби сву своју снагу, да надокнади оне баснословне вредности, што

пропадоше у рату. Настаће дакле прилике, које ће у повећаној мери захтевати женску снагу.

А хоће ли жена то издржати? Није ли она у невољи претерала и истрошила се, па ће се и опет малаксала повући у крај? У овом погледу веома је занимљиво, што је енглеска лечница Јелисавета Клоан изнела у једном свом предавању. Она тврди на основу богата искуства, да је за време овога рата нестала досадања велика нервоза, раздраженост код женскиња. Она тврди, да је та велика раздраженост наступала код извесних жена само због тога, што нису имале довољно поља за рад. Њих је раздраживала она велика снага, енергија, која беше прикупљена у њима, а није имала одушке. Из тога излази, да много женскиња није имало довољно поља за рад. Сада, када је за време рата проширено поље женскога рада, оне су мирније.

* * *

Из овога би излазило, да је пут жене већ унапред одређен. И кад већ неће бити друкчије, него онако како мора, шта вреди даљи разговор. Оставимо нека иде, како иде. Или, можемо ли и ми у том питању припомоћи, да буде овако или онако?

Да се задржимо ма само мало код овог занимљивог питања.

Данашња наука утврдила је, да човеков развитак и човекова историја доиста не иде у оном правцу, како то појединци хоће. Има непромењивих природних закона, који управљају човеком, као што управљају ветровима, звездом и свачим другим на свету. Човек се не може извући испод притиска природних закона, као ни камен.

Ми данас добро познајемо законе, који утичу на број рађања и умирања, на број крађа и других злочина, на блуд итд.

Али ти закони, иако су непромењиви и неумитни, ипак не утичу на сваког појединца једнако. Узмимо закон падања. Камен пада са висине на земљу, јер привлачна снага земље утиче на њега, привлачи га, као што привлачи и све друго. Али не пада све једнако. Не пада једнаком брзином гвожђе и дрво и перце. Зависи од масе и тежине оног тела, што га привлачи земља. По једном и истом закону „падају“ и људи. Али и то зависи од њихове тежине и од њихова ума, од васпитања душе њихове, од јачине тела, од економских прилика и многог другог.

Постоји закон, да је у мочарним, нездравим крајевима већи број смртних случајева. Постоји закон, да се после неродне године зими повећава број крађа. Али не умиру сви људи прераном смрћу, који живе у мочарним крајевима, нити краду сви, који су у невољи. То важи за појединце, а важи и за народе. Може понешто и појединац, али у далеко већој мери може то народ.

Док је човек био на веома ниском степену развитака, он није умео ни најмање да утиче на свој развитак. Био је сламка међу вихорима. Био је као онај, кога су бацили у море без компаса и крмила. Ветрови су га носили, куд им беше драго. Али се јавио у историји развијенији човечји и народни ум. А ум читава народа огледа се у његовој култури. Та народна култура није могла да промени ветрове, за то је била слаба. Али је култура могла да удеси једра историјског брода тако, да су ветрови носили народ на ону страну, где је изгледало да је земља.

Веома је тешка ствар, да народ свесно утиче на догађаје у историји и у свету, али није немогућа. И рат има својих природних последица. Човеков ум је у стању, да у извесним границама *и у правцу природних закона скрајти незгоде и пожури развитака*. Али то може само онда, ако познаје природни правац, и познаје ток историје. Ако човек схвати природне

законе, који су утицали на његову прошлост; ако позна узроке, који су стварали његову садашњост, моћи ће да одреди и онај правац, у коме је кренула његова будућност. И онда, ако има довољно памети, неће пливати противу струје, него ће се трудити, да у правцу те струје олакшава живот свој. Зато, ако ћемо озбиљно да приступимо решавању женског питања, морамо се пре свега темељно упознати са природом тога питања.

То је смер овој расправи. Када будемо у току скорих дана расправљали ово најзанимљивије и најтеже питање, да га не расправљамо необавештени.

Значај женског рода у природи.

Познато је наше старо схватање о жени. Мушкарац је створен да буде господар света. Прво је Бог створио небо и земљу и све што видимо и не видимо, па онда њега, човека, који ће у свему томе да ужива. Жена није била никако у плану, кад је Бог стварао свет. Тек напослетку, кад је томе мушкарцу било дуго време и није знао, шта ће онако усамљен, створио му је Бог жену, као неку разбибригу.

Ова прича убија жену у главу. Али тада је дошла и друга прича, која је такође ушла у Св. Писмо. Када је мушкарац живео срећан и задовољан у рају, наговорила га је жена, да прекрши заповед божју, преварила га је и човек је изгубио рај и допао данашњих мука на земљи. Ова друга прича убија два пута жену у главу.

Овакав положај одредила је жени стара вера. Али ни наука није јој плела венце. И она је доскора тврдила, да је мушки род главан у природи и да је он од искони главан.

Та забога, треба само погледати човека. С каквим је дивним украсима окитила природа његову главу.

Његови бркови одликују га над свима створовима на свету. Па тек његова снажна плећа, његов високи раст, његов развијени стас, његов дубоки глас итд. Ставите жену крај њега и уверићете се, да изгледа „заостала“. Њојзи су само песници певали песме, кад им је узаврео мозак.

Ми ћемо се доцније уверити, да у човечјој историји није жена испочетка била споредна.

Али пре свега да загледамо у другу једну књигу, у природу, и да њу питамо, какву улогу има женски род у природи. Какав је положај одредила природа женскоме роду уопште, док се још није био ни појавио човек на земљи.

Када се на земљи почео стварати и развијати живот, било је само животиња ниже врсте. И добро ће бити, ако се још сад запитамо: Шта је главни смер животу? Главни је смер животу, да одржава живот и да га обнавља. Ако се живот не обнавља, мора пропасти, јер постоји смрт.

У првих најнеразвијенијих животиња није било никаквих оруђа, органа. Ни главе, ни срца, ни уста, ни желуца, ничега. Прве животиње, биле су из једне једине ћелије. Оне су се храниле, дисале, осећале целим телом. Није било ни поделе на мушки и женски спол. Оне животиње су се и обнављале, целим телом. Животиња на врло ниском ступњу прецепи, преполови се и свака половина постаје целина. Као кад се кап воде прецепи на листу и од једне капљице постану две. Овај начин множења зовемо парчање. Или животиња заупи као пупољак на дрвету, и из тог пупољка постане нов живот и донесе нов плод.

Овде још нема спол, као што нема ничега другог. Даљи развитак почиње са удруживањем. Сродне животиње, које су све од једне једине ћелије, удружују се. Од многих постаје једна. И онда се тек стварају желудац, уста, весла за пливање и друга оруђа. Доцније постају и сполни органи. Док још немају очију, оне се траже и налазе хемијским путем, мирисом и кусом! Она два рода у животиње постадоше развитком. Без сумње отуда, што су неке биле у згодним приликама, па биле покретније, друге мање покретне. Али их је баш та разлика привлачила. Из оних покретнијих као да постадоше женке.

Јер када се у ниских животиња развије сполна разлика, видимо, да наступа у свему царство женке.

Она је носилац живота. Она је већа, јача, снажнија од мужака. Шта више мужак је код многих врста тако ништаван, да се на њему види, како нема никакве друге одредбе, до ли да оплоди женку. Он се понегде налази на њеном телу као каква бубица на ружи.

Има морска глиста, зову је латинским именом: бонелиа. Женка је скоро 15 центиметара дуга, а мужак је управо прах. Једва два милиметра. Неко је реко: Једно поред другог изгледају, отприлике, као крава и кокошка.

Ова телесна разлика између мужака и женке (диморфизам) нарочито упада у очи. Код буба мужак је мајушан, бедан и ништаван. Женка гради гњездо, лови, напада. Она мора да се и удвара мужаку, као оно Ева Адаму у рају. Велика предност женке над мужаком постоји код свилене бубе, код паука, код пчела и мрави. Мадагаскарски паук, женка ишарала је злаћаним, сребрнкастим, црвеним бојама; велика је, а мужак је мали, сиве боје.

Али код птица се већ мења ствар, и то у корист мужака.

Код неких орлова и соколова још је женка већа, а и код славуја је женка шаренија. Но у главном се код птица може мушкарац с пуним правом кочоперити. Он је већи, снажнији, шаренији. Код паунова и ћурака само мужаци могу да рашире реп у полукруг и да заблеште својим дивним перјем.

На даљем ступњу развитка, код сисаваца свуда ужива телесно првенство мужак. Он је јачи, већи, лепши. Какво тело и какву гриву има на пр. лав; његова женка изгледа крај њега, као да није исте врсте и племена као он. И какав је јелен, а каква је кошута. Ни сравнити!

Шта значи то? Имамо ли начина да одгоненемо ову загонетку? Зашто је природа на почетку понела женку, па је после упустила. Зашто женка, тај претежни

носилац живота, није и даље већа, снажнија, лепша од мужака?

Из онога, што је наступило у даљем развиту животиња, може се то доста сигурно протумачити. — У даљем развиту животиња видимо, како се множе и усавршавају њихови органи, и њихов живот је све сложенији. То се догодило и са плођењем. Мува на пр. снесе своја јаја на зиду, у каквој пукотини, у кори дрвета, на ђубрету, па одлети даље. Све оно друго свршава се мимо ње. Топлота израђује све сама. Али је код тигре већ друкчије. Јаје се развија у њеном телу дуже времена, а тај нови живот постаје и ствара се из најплеменитијих сокова женке, ствара се на штету њену. Па и кад снесе јаје, задаћа женке није још свршена. Она леже та јаја дуже времена, па и кад их излеже, брине се о младима; храни их, брани их, заклања, те учи их летети. Савршенији живот захтева савршенију бригу и негу. Овако материнство, које тражи толике жртве од женке, не може проћи, а да нема последица.

Код сисаваца је плођење још сложеније. Ту женка у извесном добу не снесе јаја. Она не прекида онај велики посао, него у утроби тела свога развија младе, све док их не донесе на свет. Она их тамо храни тако рећи крвљу срца свога и соком живаца својих. Стварање оног још савршенијег живота захтева дакле још јачих жртава од женке. И тек тада наступа дојење. Она храни младе не залагајима, које набавља у природи, као птица, него их храни на грудима својим, најплеменитијим соком тела свога.

Ово би био прилично довољни узрок, да нам протумачи, зашто је женка код савршенијих животиња заостала у свом развиту, па и у лепоти. То нам уједно тумачи, зашто је могао мужак сразмерно да се у многоне развије и да испредњачи пред женком. При стварању новог живота, који код развијених животиња задаје жени толико тешкоћа, мужука је веома лако.

Његове жртве су мале. Љубимац песника, славуј, управо је изузетак међу птицама. Он је узор верности, љубави и пажње према својој драгани. Вредно јој помаже градити гнездо. Док она носи јаја, он јој у близини гнезда пева најдивније песме, па је у лежењу јаја веома често замењује. Да може да носи јаја, скинуо би и тај терет са своје другарице. Зато је можда славујева женка и могла да улепша своје перје и развије своју лепоту над мужаком. Он је од силне бриге за женком и бригом за својим подмлатком остао — црн.

Јер снага и лепота не развија се случајно. И снага и лепота развија се из оне нагомилане сувишне енергије, која се ствара у телу. Ако се у борби живота утроши сва енергија на оно што је најпотребније за живот, онда не остаје ништа више на снажење, а још мање на усавршавање, на лепоту. У пауна је могла његова нагомилана енергија да му развије тело, да му створи полако злаћано перје, па да га оспособи да развије од свога репа златну лепезу. Пауница, која је носила јаја, лежала и хранила младе, није имала више снаге на све то друго, као паун.

Исто је то и још у повећаној мери код сисаваца. Женка је код развијенијих животиња огромни део своје енергије принела и жртвовала на олтар материнства. И тако се полако променула она првобитност, коју опажамо код животиња нижега степена. Женка је остала главан чинилац у стварању живота, али је полако престала бити оно, што је била некада. Њена предност у снази и лепоти престала је.

А како је у овом погледу код човека? Када се обазремо на све оно, о чему је мало час било говора, унапред се види, да између мушкиња и женскиња мора бити разлика. Материнство нигде није тако тешко, као у људскоме друштву. Нов живот се развија у утроби жене пуних девет месеци. И тада тек као да наступа права мука и брига. Кад пиле изађе из јајета, оно је готово и стаје на своје ноге. Оно још у јајету

кљуца и помаже квочки, да га ослободи љуске. А новорођени човек потпуно је бедан и дуго време неспособан за живот, ако му мајка не притекне у помоћ. Кад човеков плод дође на свет, не уме да стоји, да иде, да говори, да се храни. Напушта материну утробу управо недонесен и недовршен. Упућен је на материну негу, храну и науку кроз читаве године, па тек онда телесно и умно има бар у маломе оно, што човек. Што се мали човек, дете, овако тешко подиже, из тога можемо закључити, да су се и његови стари дуго и тешко развијали, док су дошли до данашњег степена.

Велики природњак Хекл пронашао је, да заметак животиње још док је у утроби матере, пролази све оне форме, које је та животиња пролазила у своме развиту.

То је такозвани биогенетски закон. У заметку ждробета и других животиња налазимо трагове, сличност оних врста животиња, из којих су се развили њихови преци. У заметку детета, док је још у утроби материној, читамо иако не још сасвим потпуно, историју развитака човекова. Заметак (ембрио) човеков од 5 недеља показује нам јасно на врату шкрге, као у рибе, а тамо где су се доцније развиле руке и ноге, пераја, које риба употребљава за пливање. У заметку човека налазимо у извесно доба и реп, који се такође после губи. Последње трагове тога репа доноси и данас човек собом на свет.

Треба погледати само костур човеков.

У овом одељку је реч о првенству човека и жене у природи. И зато ће бити занимљиво споменути, да се из заметка човекова види и то, да је некада и ту била жена главна. Јер у заметку не одваја се одмах с почетка мушки или женски пол. Код сваког детета, све једно, хоће ли се доцније развити у мушкарца или девојку, почиње развитака са органима, који личе женском телу. Па ако ће се доцније заметак развити у женско, онда се догађају врло мале промене, а ако

ће се развити у мушко, онда су промене заметка у доцније доба веома велике. И по томе се види, да је развитак мушкарца новији, доцнији.

Што дете долази на свет недовршено, не уме да ходи и не уме да говори, из тога се може закључити, да је човек у своме развитуку тек напослетку научио усправљено да ходи и да говори. Он то тешко и постепено учи. Дете доноси собом само способност, да може научити ходити и говорити. Те су особине човекове нове, стечене тек у доцније доба. И те особине нису још толико срасле с телом човековим и са целим човеком, а да би их он могао преносити на новорођенче, као што на пр. пиле доноси собом на свет готову способност да иде. Дете, кад почиње да ходи, пузи, иде на „четири ноге.“

Видели смо, колико човекова мати има посла с дететом после порођаја. И заиста се морамо у чуду питати: Како је могуће, да разлика између човека и жене није много јача, но што је у истини налазимо? Како је то могуће, да човекова мати, крај тако тешке дужности материнства, није закржљавила у сваком погледу телесно, умно и душевно, као што то налазимо код неких врсти животиња? И морамо се управо чудити, како у току векова није од жене остала машина, орган, који само рађа и одгаја децу?

Историја жене одговориће нам најбоље на то питање. Овде да приметимо само ово: Зар је могуће замислити, да би дегенерисана, телесно и умно пропала жена, могла да роди, отхрани и однегује тако јако развијен створ, као што је човек? Жена се крај свију својих мука морала одржати на висини човековој, да не пропадне човек и живот његов. Она се морала упоредо развијати са човеком, иначе не би било развитка — човекова.

Жена није рађала као други сисавци по неколико младих у исти мах. Она је рађала по једно, и то ретко. Само у друштву, у заједници, где је осигуран мате-

ријални опстанак и где има личне сигурности и безбедности може једна жена да роди и однегује, и по десетак деце. У прастаро доба било је то немогуће. Док су људи живели ловачким животом и морали стално да се сељакају, док је свакодневна храна била неосигурана и зависила од случаја, док није било животињска млека „Нестлова брашна“, и док је кујна била у повоју, све дотле је жена морала годинама да храни дете на својим гурдима. Морала је годинама да га вуче собом, на леђима, да га стално чува од змија и зверова, и све док јој једно дете није прирасло, она није могла да однегује друго. Друго се морало жртвовати, да се очува оно једно, и да се очува мати, да под оним надчовечним теретом не изгуби и облик и ум и душу. То су узроци, што ако и поста женско тело слабије, њен се дух одржао на висини човечја духа.

А сада да видимо разлику између мушкиња и женскиња код људи. Оно, што не може бити у оба пола једнако, то прелазимо. Женско је тело по мишљењу естетичара ипак лепше од мушког. У мушком телу је више правих линија, оно има пуно пљоснатог и ћошкастог. Женско је тело у уметничком погледу савршеније, линије њенога тела су више заокружене, обле, мекше. У ње је и више гипкости. Те таласасте, не пљоснате геометријске линије, пријатније су човекову оку, па ма их где налазио у природи. Те линије женскога тела пробијају и кроз хаљине њене, тим више, што су хаљине нарочито удешене, да не скривају одвише природне линије њена тела. А иначе је женскиње нешто нижега раста и слабија телесна састава. У ње је мања песница, јер док су мушкарци ловили и тукли се с непријатељем, она је одгајала и неговала децу. Она је пунија, округлија од мушкарца, зато јој је кожа тања. Иначе је жена трошила силну енергију своју у материнском позиву. Она је трошила енергију, да се одржи на душевној висини човековој и њој није остало, да од сувишка те енергије створи себи злаћано

перје, а ни браду и бркове, као човек. У жене културна човека је и лубања мања, отприлике са шестином мања. Они, који хоће из тога да изведу умну надмоћ човекову, могли би рећи: Мушкарац је шести део паметнији од жене. Но нико још није доказао, да само од величине лубање и множине мозга у њој зависи памет. У практичном животу има пуно великих глава с малом памећу, а и обратно. Женска се лубања развила према телу њеном, па је обоје у ње мање. Женски мозак, према женином мањем телу, није ни мало мањи од мушког мозга.

Прошло је оно време, када су мерили на месарски кантар мозак појединих великих песника и државника. Истина је, да душа у коју спада и ум, није засебна од тела, него је то једно. Али су данашњи највећи психолози доказали, да душевни рад није само производ мозга, или једног дела мозга, него и производ живаца и производ целокупног човекова тела. Но да неко мери човечје тело или делове тела на месарској вази, па да из тога израчуна јачину душе или ума, било би веома ненаучно. Из тога би се могло извести само једно правило: Ко је тежи на мери, тај је паметнији. А свакидањи живот не доказује нам то увек.

Жени је природа одредила материнство. Она се под тим теретом није ни телесно ни душевно срушила. Колико могу жене да издрже и телесно и умно, најбоље су показале сад, кад смо их силом прилика пустили на она поља, за која смо говорили да су недорасле.

Баш материнска дужност, најтежа од свију дужности у сваком погледу, сачувала их је, да се не скрше, било умно, било телесно.

Жена у доба када је човек постајао.

Врло је тешко одредити, кад је човек управо постао човек.

Данашња наука гледа на свет и на човека овако: Све оно, чега има у свету, било је од почетка. Градиво, од кога постаје свет, вечно је. Оно што ми зовемо материја, не може нестати, чак ни једна трун. Оно што ми зовемо снага, такође је вечно и не може нестати ни један крет. Истина, изгледа додуше, да оно што је постало у свету, пропада, умире, нестаје. Али не може нестати, јер све остаје даље, само мења форму.

Оно што нама изгледа у свету много, разно, управо је једно, само у разним формама. На пр. облак, река, лед, све је то из истих састојака (из истих делова водоника и кисеоника) само су ти делови добили под разним приликама, на разном степену топлоте, разне форме. А при тим променама форме није нестало ничега.

И оно што ми зовемо мртво, и оно што ми зовемо живо, једно је. Данас је доказано, да и камен, живи и бори се за свој опстанак, само се форме његова живота и његове борбе разликују од нашег живота и наше борбе.

Чак и оно, што ми зовемо снага, и оно што ми зовемо материја, једно је. Топлота, електрика, магнетизам једно је, само у другој форми. А оно опште, оно првобитно у свету, оно јединствено, из чега је под разним приликама постало све, и то је једно. То једно има данас још разна имена, ми ћемо то назвати — електрони. Ти електрони су, према схватању данашње науке, најситнији делови света. Електрони могу да се

парчају у тако ситне делове, да њихове јединице не износе ни милијунске делове једне тачке, једнога милиметра. Ти електрони су најситнији електрички зраци. Али у тим електричним зрацима има и тела. Под разним приликама претвара се она снага у топлоту или материју, или ако хоћете, претвара се она материја у снагу, електрику, топлоту итд.

Ти електрони треба да буду она магла, из које се развио свет. У тој је магли било свега.

Наша земља била је некад усијана маса. Она у утроби својој и данас кува и ври. Када се површина земље расхладила испод 100 степени, могла је постати на њој вода, и тек кад се та вода знатно расхладила, поникло је у тој води сићушно биље, па онда животињице. Биље и животиње изађоше под zgodним, управ незгодним приликама на суво и тек се ту поче развијати и усавршавати сваковрсни живот.

Оволико морадосмо нагласити — везе ради.

*

Ко не познаје данашње стање науке, може у све ово веровати и не веровати. Али ово о чему ће сад бити речи, морамо веровати, јер су докази за то свима нама приступачнији, простији.

Нећемо пратити човека од искони. Додуше занимљиво је, где је све био, и шта је све био, али то не спада у ову расправу. Ми ћемо овде да потражимо човека од оног тренутка, откад га можемо назвати човеком. А питање је: Када је он управо постао човек? И откада почиње његова историја?!

У најдубљим слојевима земље, у старим гробовима, не налазимо дуго ни костију, ни трагова онаквог бића, које личи данашњем човеку. Долази биље и животиње, наилазимо форме, које су давно изумрле, па онда ново биље и нове животиње. Тек на крају трећег доба, (кад рачунамо од доле) па на почетку данашњег,

четвртог доба, — када су још живеле већ давно изумрле хале и аждаје — наилазимо на костурове, који су слични човеку и наилазимо на онакве трагове, за које можемо рећи, да су од човека.

На сваки начин морамо претпоставити, да је човек био већ готов, када је имао гробове и сахрањивао своје мртве, а није их остављао тамо, где су пали и остали. Човек је у оно доба сахрањивао своје мртве у положају да седе. Поред костурова тих људи нађена је понегде секира од камена, копље, стрела.

Но налазимо и на трагове прастара човека, кога су затрпали земљотреси, или друге несреће, а крај њега трагови ватре и у близини оружје.

Ми морамо претпоставити, да је човек био у оно доба готов човек, чим је умео да пали ватру. Огромно много времена требало је човеку, док је то научио. Животиња не уме да пали ватру. Мајмун зна само толико, да ватра греје и трчи, да се огреје на ватри, коју су људи оставили. Али да запали ватру, не зна. Чак се ни на то није никада сетио, да оживи ватру и метне парче дрвета на њу. Где налазимо трагове ватре крај костура човекова, морамо узети, да је то био већ готов човек.

Морамо узети, да је и оно био готов човек, где крај костура човекова налазимо ма какав алат, посуђе, оружје за одбрану и напад. Ни једна животиња нема никаква алата. Оне се служе оним, што им је природа дала. Човека је до његове данашње културе подигла употреба алата. И птице и друге животиње граде лепа гнезда, али само својим кљуном и ногама. Мајмун је једини, који уме да узме камен и баци га, или разбије њиме орах, или узме батину и поштапа се. Али чим употреби, одмах баци. Кад му поново треба, поново тражи. Човек алат дотерује и не баца га, кад га употреби. Чува га. То значи, не живи као животиња, већ мисли и на сутра.

И говор, и заједница, и ватра, и алати, и сахрањивање мртвих поникоше без сумње код човека у доста блиском размаку. То је он све морао створити, да остане жив. Промењене прилике натераше га, да мисли и ствара, ако неће да пропадне. Он је имао способности да мисли, па је мислио и остао жив, и није изумр'о, као што изумре хиљадама и хиљадама врста живих створова.

Па како је изгледао телесно тај човек? Према нађеним костуровима описује Дарвин прастара човека (*homo primigenius*) овако: — Прастари човек био је космат, на доњој вилици није имао онај део, што га зовемо брада, подбрадак. Тај је човек имао шиљасте уши, реп, прсти од ногу беху као прсти у руке, који су у стању да хватају (као у мајмуна.) Тај је човек живео на дрвету.

Хекл, који је видео већ више костурова прастарих људи, описује прастара човека овако: Лубања дугуљаста, зуби су му стајали косо, руке су му биле дуже, а ноге краће него у данашњег човека. Колена тог а човека беху упала, ход само упола прав.

Тек у најновије доба, за последњих 20 година ископано је до 200 костурова прастарих људи, те је најновија наука надопунила слику прастара човека овако: Прастари човек је мали (просечно мањи од садањег човека), имао је већ доста велику главу, па и мозак. Није имао на доњој вилици браде. Имао је јаке зубе; чело и горњи део главе беху пљоснати, не испупчени. На лубањи изнад очију имао је кост, као летву.

Види се, да су прастари људи били чак и по изгледу много друкчији од нас. А узроци, са којих су се променули, били су исти, са којих су се мењали и развијали и донде. Мењали су се према промењеним приликама, да би могли остати живи.

Какав је могао бити душеван живот наших пра-старих предака, видимо јасно на данашњим људима, који су на најнижем степену културе. Дарвин у својој књизи: „Путовање једног природњака око земље“ вели при крају ово: — Ништа ме није толико изненадило на моме путовању, као кад сам опазио неразвијена човека на његовој груди, човека на најнижем степену развитка, у најдивљем стању. У души својој претрчао сам прошле векове и ја сам себе питао: Је ли могуће, да су онако изгледали и наши преци?! Та ми њихове знаке и изразе нисмо у стању ни толико схватити и разумети, као знаке и изразе наших домаћих животиња.

Да се запитамо: Какав је положај заузимала жена у ово доба?

Женски костурови онога времена казују нам, да је била мања и слабија од човека, али иначе на истом степену телесна развитка. Она је своје материнство платила једним делом телесне снаге.

Но има још нечега, што смо у стању прочитати из оних старих костију. Крај млађих женских костурова налазимо веома често костур одојчета или малог детета. Нису умрли у исти дан. Него су у оно време одојче или мало дете сахранили заједно с матером. На оном степену ниска културна развитка није било могућности, да ико одржи слабачко дете, осим његове матере. Да се не би то дете мучило, метнули су га у гроб заједно с матером његовом. То је било једино правилно и душевно решење дечјег питања у оном далеком времену.

Ако хоћемо да уђемо дубље у стање тадање жене, имамо само један начин, којим се друштвена наука, (социологија) испомаже у оваквим приликама. Тај је начин — сравњење. Ако сравнимо живе народе, који су данас на најнижем степену развитка, имаћемо бар приближно слику праистаре жене.

Истина, на земљиној кугли нема данас више племена, за које би се могло рећи, да стоје још увек једном ногом у животињском свету, али их има, који су на веома ниском степену развитка.

Рацл је у три дебеле књиге критички покупио описе народа, који су на нижем степену културе, и било би врло тешко одлучити: који је управ народ данас највећма заостао? Развитак није истоветан. Зависи од прилика, у којима живе поједина племена, те су према тим приликама они назаднији у понечем напреднији, а они напреднији у понечем назаднији. Да видимо само два примера, па ћемо понегде моћи загледати и у стање тадање жене. Али наравно, треба да видимо не само жену, него и људе.

Патуљци Африке. Дубоко у Јужној Африци живе људи веома мала раста, иако нису баш тако малени, а да би их с правом могли назвати патуљцима. Не граде колибе; живе на дрвећу. Као да ништа друго не раде, но један другог уништавају. Немају справе за кување, немају никаква другог оружја осим стреле. Али су у стрељању веома вешти. Имају разна имена: Ватва су мали, гадни, прљави, дивљи. Знаменити путник *Станлеј* ухватио је једнога и измерио. Био је 1·38 метра висок, 75 центиметара широк око прсију. Немају Фетише ничега што би обожавали. Управо томе није могао Станлеј ући у траг, а исто тако ни положају жене. Вероватно, жена тамо није ничија и свачија, и остављена је сама себи.

Многи држе, да су Бушмени најнеразвијенији народ. Кафери, који су напреднији од Бушмена, причају о њима ово: Сакривају се у траву, спавају на мравњацима, живе у стенама. Немају села. Њихово село је, где убију дивљач, тамо се наједу и иду даље.

Иначе Бушмени не промишљају, већ увек ураде оно, што им у оном тренутку најпре дође у памет. Бушмени живе од лова. Стално су на путу, и жене иду с њима. Те жене подносе све оне тегобе, као и

људи, и због тога се веома мало умножавају. Под онаквим приликама није жена у стању да одржи децу. Бушмен има и по више жена, али се обично задовољава с једном. Ако му жена згреши с другим, не сматра за велико зло. Каже: Лепо је имати жену другог. (Из тога се види, да је тамо доскора била заједница жена.) Иначе је жена потчињена. Слаба, изнурена прати га у лову на сваком путу, и он је може убити, кад хоће. Ако клоне на путу болесна, остави је. Остави до ње суд с водом, мало корења, комад меса и оде даље. Њу ускоро поједу животиње. То се догађа и са старцима и болеснима. Бушмен је ловац. Он гађа птице маљем, дрвеним буздованом, има стрелу, а већим животињама подмеће замке. То је рупа, покривена грањем.

Досад су већ све оне народе, који су на врло ниском степену развитка обишли мисионари, да шире хришћанску веру, обишли трговци, обишли научењаци, па и многи пустолови. Сви су ти унели међу оне људе пуно новог. Нових мисли, ново оружје, нових справа и слично. Ова нагла мешавина с културом није донела оним бедницима добра. Мало им се ко приближио, да им помогне. Сваки је ишао у првом реду свог интереса ради. Или да им што пре натура своју веру, коју они не могу разумети, или да тргује с њима, да их превари. Или да их подјарми. Нагао додир с данашњом културом гради од оних бедника ни голе ни обучене, ни дивље ни питоме, ни хришћане ни фетише, већ наказе. Тај додир доноси им већином нагло пропадање, па и смрт.

У овој расправи изнети су Бушмени за пример, нарочито зато, што је отприлике од тога степена развитка почињала да се развија — женска превласт у историји.

Првенство жене у историји.

Херодот, кога називају оцем историје и који је писао своју историју у петом веку пре Христа, забележио је, да има крајева, где постоји влада жена. Херодот је за време свог изгнања много путовао, обишао Перзију и Вавилон, а у оном далеком времену, била је женска превласт ближа историји но данас. Има трагова о томе и у других старих писаца. Аристотело је забележио (у четвртном веку пре Христа), да жена господари код оних народа, који се баве поглавито ловом.

Доцнија историја није веровала у овакве „приповетке“. Та је историја имала пред очима ближе време и бедно стање својих жена, па изгледаше немогуће, да је могло бити икада међу људима и таква стања, у ком је могла жена имати првенство и господарити.

У нашем народу остала је оваква прича: Бог је на почетку дао жени право да господари над мушкарцем. И дозволио јој је чак и то, да може сваке „суботе“ избити човека. Али жене нису послушале божју реч и нису могле дочекати суботу, него су још у понедељак избиле своје људе. Због тога се Бог расрдио на жену, узео јој је право, да сме истући мушкарца и ставио ју је под власт човека. — Овде видимо можда само далеки траг онога стања, које је некада постојало. Али ће бити доцније речи о неким нашим обичајима, који се вероватно повлаче још из оних прастарих времена, када је жена била глава породици. А јасно је, да онај, који влада у породици, влада и у племену, и у општини, и у заједници.

Занимљиво је, да о оној некадањој женској превласти има јасна трага у Св. Писму, и то у старом завету. Тамо Бог наређује: „Зато ће оставити човек оца својега и матер своју и прилепиће се жени својој и биће двоје једно тело.“ Шта значи то, да човек остави оца свога и матер своју и иде жени?! Ми сви знамо, да бива обратно. Многи су држали, да је онај текст библије погрешан. Али није тако.

Данас је наука доказала, од куд су Јевреји узели оне своје библијске приче о створењу света и првим људима. У Месопотамији — где је био, каже библија, и рај, живели су Јевреји после Сумираца. Сумирци су били напредан народ и данас су људи ископали и разумели њихове старе слике и белешке, које су урезане у цигљама. Тамо су још слике о првом греху, тамо прича и слике о потопу.

Сумирци су забележили, да је у старини постојала тамо женска превласт и оданде су узете оне речи: „Човек да остави оца и матер и прилепи се жени својој.“ Сумирска је и она прича о првом греху, што је ушла доцније у Мојсијеве књиге. У тој причи је жена главна, јер она наводи Адама на грех, а бедан Адам сваљује пред Богом сву кривицу на жену. У тој причи је и змија, Сотона, зао дух. Но Јевреји нису веровали у злог духа, па се из тога види, да та прича није поникла у њихову народу, где је у оно доба владала мушка превласт. Те су приче, које су ушле чак у наше Св. Писмо, могле постати само у оном народу, где је некада постојала — женска превласт.

Али из свију наведених прича и бележака, ми нисмо у стању створити себи јасну слику оне некадање женске превласти у историји. Докле је допирала та превласт? Какви су узроци створили ту превласт? И напослетку, зашто је нестала та превласт?! На све то одговарају нам само најновија научна истраживања, од последњих десетина година.

Аристотело је имао право, кад је исписао, да је женска влада постојала код народа, који су се бавили поглавито ловом.

Ми смо видели, да се и Бушмен бави ловом, али код њега још увек не видимо ни трага од какве женске превласти. А то зато, што лов није једини услов женскога права. Али је Бушмен био вероватно близу тога. Он је већ изашао из онога стања, у коме живе муве и скакавци, или какав дивљи чопор сисаваца. Код Бушмена се већ зна, чија је која жена. Додуше, понеки Бушмен има и више жена. Строгу супружанску верност не одржава ни он, а вероватно ни она. Но не треба се томе чудити. Није било могуће ускочити из гомиле одједаред у онакав брак, где живи само по један човек са једном женом, па да такав брак буде у свакој прилици чист и светао. Прошле су одонда хиљаде година, прошле стотине нараштаја и ми, Европљани и Европљанке и данас још не можемо с уздигнутом главом и ведрим челом изрећи: Наш је брачни живот савршен. Доста је од Бушмена, што су већ ударили напреднијом стазом. Код њих је већ добре воље, код њих је већ јавно и познато: Ово је мој човек, а ово је моја жена.

Та једна жена, којој се знао муж, ишла је с човеком, управ за човеком у лов. Ту још нема женског права, јер поред лова нема још колибе и сталнијег огњишта. Женско право могло је да крене само на домаћем огњишту. У дивљини при сталном скитању и сељакању била је жена слабија, била везана бременим и децом. Докле год је трчала с дететом у наручју за човеком, да и њој и њеном детету баци залагај лова, дотле је положај њезин морао бити просјачки.

Знак ниске културе је стално сељакање. Знак веће културе је колиба, огњиште. Сталност и огњиште био је највећи идеал жене. Морао је бити; невоља ју је гонила. Откад је жена почела желети и сањати, она

је желела и сањала, да се смири гдегод са оном децом, која су отпала од тела њена, и да не трчи за гомилом, него да свог човека дочекује на своме огњишту. И када је тако сањала у корист свога подмлатка и у своју корист, она без сумње није сањала и о томе, да ће јој то донети бар за неко време — превласт. Оне несретне жене из оне гомиле могле су сањати све, само никада о томе.

Али када су код неког ловачког народа наступиле прилике, да је било у извесном округу доста лова и да је било вештине и боља оружја за лов, човек се није више подизао даље, чим је појео оно, што је уловио. Остао је на згодном месту, где је било воде, па је оданде ишао у лов, и опет се враћао натраг. Престала је потреба, да жене с децом иду за њима.

И тада и због тога наступа ново стање. Жене из оне гомиле остале су у заједници. Где има доста воде, пониче село. Жене градише мало колибе и у њу склонише децу. Добиле су времена, да се на њихову огњишту не гаси више ватра. Добиле су времена, да са шиљастим дрветима копају из земље корење, да прикупљају воће, сабирају шкољке. Жена је на врелом камену пекла месо, што га је човек доносио из лова. Она је за све потребе створила савршеније судове. Мекшу постељу, а и какву такву чистоту.

Када се човек враћао из лова, беше се јаче зажелео жене, која није више стално трчала његовим стопама. Сад је он долазио њој. Народи на ниском степену културе одреда су туробни и натмурени. Тешко им је. Осећају се веома слаби према грозотама природе. И животиња се не смеје и не смеши. А и зашто би? Када се онај давнашњи човек враћао из труднога лова уморан својој колиби, своме дому, нашао је на том дому у хладнијим данима готову ватру, нашао је крај те ватре сигурности, јер ватра растерује животиње, нашао је сигурна кровна од непогоде, нашао воћа и корења, а нашао крај свега тога и жену,

којој се он радовао и која се њему радовала и за коју није морао више да се бије и отима с онима другима. У оној малој, простој, скромној колиби осетио је онај прастари човек можда први пут мир и задовољство. Тамо се он вероватно први пут насмешио. Дом, огњиште, жена.

Жена под оним приликама све јаче везује човека за себе. Под утицајем онога скровишта постаје он мекши и питомији. Жена, која је до сад уморена и задувана јурила кроз природу, није имала времена да одахне и посматра природу, која је око ње. Сад она по околини колибе купи плодове, посматра мирније развитак тих плодова, стиче искуства и долази на мисао, да пресађује дрвета у непосредној близини своје колибе и да сеје корисно зрњевље. Није то ишло брзо. Тешко јој беше неискусној сазнати, да плод ниче из семена. Та у прво доба није сањала ни она ни човек, да дете, које отпада од тела материна, има осим матере и оца.

Чим је жена отпочела, да се ма у најмањој мери бави земљорадњом, њезин труд доносио је, у оним плодним крајевима, богата плода. А тадањим људима требало је веома мало.

И жена постајаше на огњишту своје све независнија, јер постајаше економски јача. Одрасли мушкарци имали су само оружје. То је било њихово. Носили су га за живота на телу своје и односили су га после смрти собом у гроб. А колиба и све што је у колиби и све што је жена стварала и прикупљала око колибе, било је њено. Мушкарац је полакк постојао све зависнији од жене. Када је већ навикао на топло огњиште женино и на сигуран кров, није могао без тога. Лов је увек био несигуран. И када се почешће враћаше из лова празних руку и гладан, зависно је од гостопримства женина. То је јачало њезин положај. У том положају она није могла бити зависна.

Истина, и њу је нека непозната снага вукла мушкарцу. И она је требала да нађе у том наоружаном мушкарцу заштите од зверова и непријатеља, али су ти женини непријатељи били и његови непријатељи.

Она женина колиба имала је и иначе благотворна утицаја на развитак човеков. Они остарели и ослабљени нису морали више да заостају по пољанама и шумама, те да их растрза звериње. Човек је имао средиште, где ће да се склони. Ватра се морала стално одржавати, јер ју је у оно време било тешко изнова палити. А они остарели, који нису могли више да јуре за гомилом, нашли су скровишта у колибама, где су одржавали ватру и пазили на децу. Оне економске прилике дозволиле су човеку, да може бити душеван према старијима својим, што му дотле беше немогуће. Под ранијим приликама морала је гомила да жртвује старце, а да би могла очувати живот онима, који су још стварали живот и очувати живот онима малим, на којима ће свет да остане.

И болесни су сад већ нашли заклона, па и неге у оним колибама. Досад су и ти болесни пропадали, остављени и напуштени. Жене су их сад по могућности примале у своје колибе и већ тада почеше да врше велику културну задаћу, негу и лечење болесника.

Безусловно је била жена, која је имала највеће заслуге, да се човек колико толико смири и настани. И она је постала средиште оне мале културе. И извојевала је себи првенство. Јер шта је био мушкарац у оној колиби. Отац? Не! За оца се тада није знало. Он је био само гост и рецимо био је муж женин, али не отац. Њега нису познавали, па ни признавали за родитеља. Тадање схватање било је: Дете је родила само мати. Донела га је на свет, као кад јабуково дрво, донесе јабуку. Шта ће ту мушкарац. И зато се тамо разваја само материнско право.

Кад мати умре, колибу и оно што је у колиби, наслеђују само женска деца. Јер и шта би да наследи

од матере мушко дете? Кад одрасте, оно ће направити себи оно мало оружја. Само женском детету треба колиба и треба оно посуђе, што је у колиби, јер ће оно да продужи, где је мати стала. А ако крај матере има над децом њеном још неко каква права и то није њезин муж, него је њезин брат, ујак, јер се зна, да су она и брат њен из једнога крила. Ето то је језгро оног материнског права, то је основа оне женске превласти, коју налазимо у прастарој прошлости.

Видели смо, да је оно оцртано економско стање створило сасвим други одношај између човека и жене, створило је јачи културни напредак, савршенији морал, душевност.

Било је потребно све ово споменути, ако хоћемо да дођемо већ сад начисто с тим, како је код људи што постајало. Овде се већ може пресудити онај велики спор, који још и данас траје у науци: Је ли висина човекова ума, је ли његов морал, је ли његов правни осећај, је ли његова душа и вера створила његове економске прилике, или су економске прилике стварале и развијале човеков ум, морал, право, па чак и веру и све друго. Одговор није тежак, а тај одговор даће нам и продужење ове књиге већ само по себи.

Но да продужимо. Било би погрешно мислити, да је женин развитак у колиби и крај колибе текао мирно. Оне гомиле, које су лутале од места до места, тражиле богатији лов и плодније крајеве, сметале су и потискивале оне мале насеобине. То је требало бранити. И ако су нови гости били јачи, побеђени су морали даље. Развитак је био прекинут.

Сасвим је природно, да су потиснути ловци са својим женама сад већ тражили онакве крајеве, где ће моћи продужити онај напреднији живот, на који су већ навикли. Трудиле су се и бориле су се, да жене њихове могу поново негде саградити колибе, имати стална огњишта, имати воћа у околини, а да и мушкарци имају у близини лова. Сад су већ имали више

искуства. Мушкарци су били напреднији у лову, женскиње су биле напредније у домазлуку, прибирању и сушењу воћа, па и у сејању, и зато су доцније и у сиромашнијим крајевима могли живети, где пре не би могли.

Али често није било могуће наћима и таквих крајева. Онда је развитак био прекинут. Живот у колибама устукнуо је, и стварају се поново гомиле као некада. Под тим старим економским стањем наступа назад. Женин економски положај постаје поново зависан од човека. Она трчи поново за њим, да јој баци комадић лова. Њена превласт је утрнула.

Из овога се види јасно, зашто се негде развила женска превласт и материнско право до великог степена, а зашто се то код других народа развило у мањој мери, а зашто код неких народа не можемо да нађемо ни трагова томе. У Вавилону на пр. код неких Германа, па и Словена, било је женске превласти у јакој мери.

Липерт у својој културној историји а и други тврде, и то с правом, да је само за време женске превласти могла нићи вера у женске богове (богиње) и да су богиње раније поникле од богова. И тврде, да се на оном времену оснива и могућност, да жена влада племеном и народом.

Прва је вера човекова била вера у духове. Злих је духова било много, а добрих духова мање, јер је човек у оно време морао да искуси у животу много више зла него добра. Ти су духови живели у човековој околини, у дрвету, животињи, камену. Човек је све те духове хтео да умилостиви молитвама и жртвама. Доцније је он оне моћне духове извадио из животиње, дрвета и камена. Па је „обожавао“ природу. Сунце, месец, муњу, воду (море и реке), плодност, смрт итд. Затим је тим вишим природним силама придевао све јаче човечји облик. Отеловљавао их је и очовечавао.

За време оних прилика, када се развијало женско право, коракнуо је човек у многоме напред, па је

коракнуо и у ствари вере своје. И оне природне силе, које добише човечји облик, добише облик женин. То је могло бити само у оно доба. Тек кад су нове економске прилике створиле мушку превласт на дому, у друштву и свугде, потискују мушки богови полако неке дотадање женске богиње, али их не могоше никад потпуно потиснути. Што се вековима укорени у једном народу, не може се лако искоренити, но остају трагови.

Индијанци и данас верују, да је зао дух старији од доброг, и женско је. Они обожавају земљу, као матер свега, а земља је — жена. Хурони имају великог духа, али и над њим стављају његову мајку.

Кад је завладало мушко право и мушка превласт, тај нови ред није трпео женских богова, али је било немогуће убрзо угушити стара предања. Словени су имали своју јежи-бабу, злата-бабу, прамајку свега. И имали су осим других богиња, богињу смрти Мору (која умара), а зацело оно божанство није мало, које управља нашим животом и смрћу. И ми смо Срби имали Перуна, бога громовника. Он је можда доцније дошао. Али ко је и у времену женског права могао да буде бог грома, до ли мушкарац. Мушкарац је имао и на земљи у својој руци стрелу, па ко ће да има у руци и небеску стрелу, гром, до ли мушкарац. Али је богиња плодности била и код нас женскиња, Лада, а то је била доцније и богиња младости, цвећа и лепоте. Волос, бог стада постао је тек доцније, јер се и сточарство развило тек доцније, и Волос је био мушкарац, јер је стока била мушкарчева. А видећемо, шта ће се доцније излећи из тога.

У дивљини Аустралије има и данас племена, где постоји женска превласт. Мисионар Ливингстн нашао је у Балонди, код реке Замбези, такво стање. Вели: Муж иде у кућу, у колибу жене. Некада их има тамо и више. Он се обвезује, да ће им носити дрва, оне њему да ће га хранити, кад нема лова. Мати је све. Муж ништа. Кад не слуша, не даду му хране.

Код Северних Индијанаца постојала је женина превласт све до краја 18. века. Деца нису била ни најмање под очевом влашћу. Жене су смењивале и главаре. Деца су била васпитана скроз у самосталном, слободном духу. О њима је забележено, да нису никако хтели да се покоре и буду робови белих људи.

Код Малајаца опажамо тек у нашим данима, како се из материнске превласти развија очева власт. Положај жене није потчињен. Плеће Тиморлаута никад неће ударити жену, али се каткад догађа обратно. Тамо жена није ни страшљива, а ни одвише стидљива.

Далеке трагове женскога права налазимо код врло многих народа у мањој или већој мери. У Арапској верују на пр. и данас, да дете не наслеђује особине од оца, него од ујака. То је свакојако остатак из доба женске превласти, где поред матере долази у рачун само још њен брат, а никако муж. Код келтске расе још у 8. веку после Христа наслеђивао је ујак. А и по римском праву је ујак ближи род од стрица.

Код нас Срба налазимо многе обичаје, који као да имају корена у женској превласти. У старим обичајима нема о оцу много говора. При удаји, изводи брат сестру за руку, а не отац кћер. Брат свети сестру, а сестра се највише наслања на брата, где год не може да се наслони на матер.

Но доста је примера. Из наведенога могуће је доста јасно схватити суштину, па и узроке некадање женске превласти.

Мушка превласт.

У историји човечанства настао је велики и дубок преврат, кад је човек почео питомити стоку. То ново економско стање, сточарство, створило је нов живот, нов ред, нове мисли, нов морал, нову политику, нове установе.

Преокрет, што га је изазвало сточарство, управо је баснословно. То ново економско стање скршило је и женску превласт, поништило је материнско право и подигло на престо мушку превласт и искључиво — очево право. Много шта, што је стара историја обележавала као производ људског ума и људске воље, било је поглавито производ новог економског стања.

Било би погрешно мислити, да је онај преврат био нагао, одсечан. У човековој историји нигде тога нема. Све је долазило постепено.

Пре свега да загледамо у питање: Како је човек почео питомити животињу, која је бежала испред њега, или је он бежао испред ње.

Питомљење животиња могло је почети тек у доба, када је жена направила колибу. Док су људи у чопорима јурили по шумама, преко мочари и пољана, нису имали ни времена, ни воље, ни прилике за то.

У доба женине колибе било је већ више хране, више сигурности и више добре воље. У близини колибе пала је птица из гнезда и сломила крило. Жена је подигла птицу, сажалила се. Она је већ умела помало да поступа с човеком, који се у лову или у боју ранио и довукао се до њене колибе. Сада је примила и рањено птиче. Помало је ишла за срцем,

помало јој је то била забава. Или су јој деца донела каквог рањеног или малог сисавца питомије врсте. Она је примила и њега. Човек на nižем степену развитка већма осећа, да му је животиња сродна. И кад је она давнашња жена први пут унела или увела животињицу у своју колибу, није могла ни слутити, да ће и то некада, у далеком времену припомоћи, да је сруши са њена престола. Индијанци имају и данас у својим колибама папагаје, козе, разне друге животиње, не да се користе њима, него да се забављају. Годи им у том друштву. Они козу и не музу, јер чим им то дође у памет, ту већ почиње сточарство. Индијанци имају по колибама и разних кокошака, али их не једу. Највише се ките њиховим перјем.

И мушкарци су имали прилике, да ухвате живу животињу. Хватали су је замкама или су је обранили у лову. Ван тога им је понека млада животиња долазила и сама. Теле биволско, па и млада коза није се мицала од убијене матере. И кад су ловци одерали кожу и појели месо, младо је често ишло за кожом. Све је то, па и много друго стално изазивало човека на мисао, да питоми неке те неке животиње у већој мери, да му буду чак при руци и да може употребити њихово месо, кад год му дође до невоље. Та мисао је стално облетала човека, она се тако рећи наметала њему и питање је било, када ће је човек схватити и извести. И псето је нуткало човека, да дође на ту мисао. Јер је псето од свију животиња био први друг човеков. Оно као да није ни чекало, да га човек ухвати и припитоми; оно је само пошло за човеком и није се одбијало од њега. У свима крајевима псето је пратило човека, упозоравало га је, кад се ближи непријатељ и користило му је у лову.

У прво време није било лако човеку питомити дивљач. Али се уверио, да ипак може и да му је труд богато награђен. Прво је човек питомио овцу и козу, и онда редом. Бивола, камилу, коња и где је чега било.

На почетку човек није могао ни знати, какве ће му користи донети сточарство. Он је испрва рачунао на месо и кожу. Доцније је тек почео мусти стадо; сигурно тек кад је ожеднео и није нашао воде. Сир и масло производио је човек тек много касније. И још доцније је научио да употребљава и вуну.

Али то још не беше сва корист од сточарства. Стока је снажна, издржљива и могла је да вуче. Испрва је човек упрегао стоку, да му вуче ваљак, стабло каква дрвета, а о ваљак је прикачио оно, што је требало вући. Онда је дошао на мисао, да гради покретне колибе с точковима, на ваљцима и да гради покривена кола, што је у ствари исто. Па тек кад се човек бацио на раме коњу?! Одједном је постао бржи и дурашнији. Снага човекова порасте. Ставио је животињску снагу у своју службу, и сад обично није више био ни гладан, ни жедан, као што му се то тако често догађаше пре.

Но животињу питомио је мушкарац. И није било само то главно. Него је оне чопорове требало одржавати на гомили, чувати, а богме и бранити од звериња и непријатеља. Ту је требало снаге, вештине и оружја, а оружје и снага и вештина били су претежно у мушкараца. Женско се рађањем и дугим дојењем и бригом око деце морало одрећи свију тежих послова.

Мушкарац је био несумњиви господар стада. Стадо је било у његовој руци, то му је постала својина, као оружје. Његово је било оно силно месо, које је пасео и чувао по ливадама; његово је било оно млеко, које је капало из вимена; његове су биле оне коже и она вуна. И кад је нестало паше и требало се селити, он је на својој марви кренуо све, што је било у жениној колиби, и напослетку и децу њену, па и њу.

Шта је та жена била дотле, а шта је постала сад?! Њен економски положај (према економском положају мушкараца) поста сићушан и бедан. Точак се окренуо. Што је било доле, дошло је горе, а она која је пре била горе, дошла је под точак. Постаде у великој мери

зависна од мушкарца. Ко је био он сад?! Оружан, сит, свега доста, јурио је на бесном хату око свога стада. До пре је помало страшљиво улазио у женину колибу, да се огреје, па често и да се нахрани; сада га жена смерно дочекује пред улазом колибе и прима му коња. Такав је онда настао ред и такав остао дуго после тога. Тек хиљадама година доцније родио се Шекспир и написао Ромеа и Јулију.

Довде су само овлаш споменуте оне прилике, које су по потреби и против људске воље морале настати из оног новог економског стања. А сада да уђемо мало дубље у те прилике.

Ново економско стање знатно је „поправило“ људе. Чисто да се запита човек: Шта ли је то, што је тако јако омекшало срце оних негдашњих људи, те више не тамане толико своју новорођену децу, не напуштају толико своје старе и немоћне, окануше се људождерства и не убијају више побеђенога противника, него га заробљавају. Али све то нису учиниле моралне приповетке, него је сточарство пружило људима могућности, да онако поступају.

Тек је сточарство скинуло с људи ону тешку бригу око насушне хране. Од пређашње силне бриге није човек имао обзира према детету своме, према својим старцима и болесницима, још мање обзира према људима, који су му били страни и које је он сматрао за непријатеље своје. У оно најстарије време, да би неко могао остати жив, бацио је све обзире на страну. Обзире није дозвољавао у оно време интерес човекова опстанка и интерес човекова живота. Али када се човек уздигао на степен сточарства, његово економско стање се толико поправило, да интерес његова живота није захтевао више крајњу бездушност.

Народи на ниском степену развитка веома се мало плоде. Немају никакве могућности, да одрже и однегују многу децу. Како је у оно време изгледало, уверићемо

се најбоље, кад погледамо нека данашња племена, која заостадоше у развиту.

Нека племена Аустралије имају колибе, нека немају. Наравно, немају она племена, која се много селе, те кад хоће да се мало заклоне од ветра, заклоне се само с једне стране. Забоду нешто грања у земљу према ветру и разапну кожу, кабаницу. (Тако се заклањају наши чобани од ветра и кише, кад су далеко од колибе.) Немају никаквих лонаца и не кувају у води.

Ово сиромаштво кујне узрок је, да матере морају дуго дојити децу. Доје их по три, четири и више година. О племену код Магдонелског брда, пише Греј ово: Свако дете су убили, које се родило пре, но што је оно старије дете могло да иде, управо да — пешачи.

Кад се сељакају, мати не може носити двоје дече на леђима. И сву сакату децу безусловно убијају. И убијају сву децу, на којој се покаже, да су од белих људи. То није њихово. Исто тако убијају близанце. Матери је много, да под оним приликама одржи двоје. Обично убијају и прво дете (прворођенче). Томе ће бити узрок то, што тамо девојке веома рано удају. Зато прва деца и не вреде много. А код првог детета је и мати веома млада, а да би била кадра, да врши под оним приликама тешку дужност око подизања детета.

Убијају и сву залишну децу, за које нема још места, јер је раније дете на путу. Које је дете „стигло пре времена“, одлучује мати. Она најбоље зна, хоће ли га моћи одржати. А већ оно, које се роди с ма каквом погрешком, као да се родило мртво. Не вреди се мучити око њега, јер тако не може никако остати. То је опште схватање, које постоји у оно доба човекова развита, кад новорођенче треба да погине, ту нити се што таји, нити се крије. Све бива јавно и отворено. То је тамо корисна и морална ствар.

Не поступа се свуда једнако. Али није потребно износити оне грозне обичаје. Да забележимо само то,

како племена у околини Порт Линколна врше оне грозоте у нешто човечнијој форми. Тамо не утамањују баш матере „залишну децу.“ То чини друга жена и носи дете мало даље из круга, а мати издалека иде за њом. Да ли зато, да се увери, како онај део тела њеног, који треба да погине, не муче дуго?!

Греј нарочито наглашава, да само најдрња невоља приморава оне несретне људе, да онако поступају. Талпин описује, колико су пуне пожртвовања оне жене, које стамањују понеку своју децу. Кад прилике дозвољавају, да дете остане у животу, материна љубав у оних жена нема границе. Ако дете остане, брижљивије га негује од жена у Европи. Сатима прате сваки његов поглед. И одрањују дете, а да га не бију.

Сви, који познају живот народа, који су на ниском степену развитка, бележе то исто. Мати учи дете свему, што му је потребно, али га не бије. Рекао бих, да се то може и разумети. Тамо није „ружно и неотесано“, ако дете виче и премеће се. Тамо га не облаче у скупо одело, па га после бију, чим се укаља. Тамо „дивљаштво“ није грех. Све што дете најволије да ради, да се пуза, скаче, то му тамо баш треба, и није забрањено. Нашој деци скоро је све забрањено, и наш начин васпитања има толико „не смеш ово“ „не смеш оно“, да већ и бој не помаже. Кад мушкарац у оних народа одрасте, онда га старији воде у лов.

Има пуно доказа, да не тамане децу само данашњи народи, који су на ниском степену развитка, него су то исто радили некада и сви други народи, које ми данас називамо културним. Под онаквим и сличним економским приликама нису ни они могли друкчије.

Египћани су на пр. врло стар народ. Отприлике 6 хиљада година познаје их историја и бележи догађаје, који се онде збиваху. Отприлике 2 хиљаде година пре Христа упао је тамо пастирски народ, Хиксози, и владао скоро 500 година. За нас је главно, да су у Египту бар 2 хиљаде година пре Христа познали

сточарство. А 2 хиљаде година после тога, (отприлике у првом веку пре Христа) писали су римски писци, као о неком чуду нечувеном, да у Египту није обичај таманити један део новорођене деце. Римски писац Дидор забележио је, како у Египту мора свака мати одржати сву децу, коју роди. Сва су деца права, па и она, коју роди купљена робиња. Јер тамо кажу, није мати творац детета, него му је творац отац. Мати даје детету, пре него што се дете роди, само скровиште и храну.

Како је било у Риму, види се из расправе Сенекине, коју је писао „о гневу.“ — Сакату децу убијамо, вели, а и другу децу, која се роде без форме или са телесном маном, бацамо у воду. То није гнев противу те деце, него памет, да би оно непотребно одвојили од потребног. Доцније у Риму и другде нису више убијали родитељи децу, која су им била на терету, него су ту децу изметали. Остављали су их на местима, где пролази свет, па ће божји суд одлучити, шта ће бити с дететом. Ако дете има живота, подићи ће га неко, који је у стању отхранити га. Но кад су се економске прилике поправиле и кад је држава ојачала, умешала се држава у ту ствар. Она је хтела да има што више народа, што више радника и војника, па је одредила награде онима, који отхране много деце и опростила их је порезе. Но неки су били противни, да се сувишна деца само изметну. Кремзус је пребацивао својој жени, што своје женско дете није убила, него га је само изметла, јер је тим начином сворила своје детету судбу блуднице, која ће трговати својим телом.

То, што видимо у Риму, видимо и у старој Грчкој, само раније. Под Ликургом су у Шпарти бацали с брега у море сву децу, која су имала телесне мане. Грчки први мудраци, Солон, Плато, Аристотело, слагали су се с тим, да сувишна деца не могу остати. Аристотело је то одобравао у том случају, ако прети опасност сувишног намножавања. Но у грчкој државици Теби

било је забрањено убијати новорођену децу, и то под претњом смртне казне. Ко не може сам отхранити своје дете, мора га дати држави, она ће га отхранити, па ће постати државни роб. Било је понегде мање строго, и било је, где је имао муж право, да се разведе од жене, ако му рађа многу децу.

Код Германа је постојало старо право, да је оцу од воље, хоће ли дете своје жене однеговати или не. И дуго су после тога убијали прво дете, а нарочито, ако је женско. И Словени су стамањивали у доцније доба само женску децу, нарочито, ако су имали више кћери.

Ариски конзил у 5. веку после Христа одредио је, да изметнуту децу треба изметнути пред врата цркве, па ће их црква однеговати и та деца ће бити робови цркве.

Ово је доста примера, да се види, како је обичај стамањивања деце постојао у човечанству. Липерт износи још многе друге примере о томе и примећује на једном месту веома кратко: „То је био потребан степен човекова развитка.“ Али ћемо додати, према тадањим економским приликама. Но из наведених примера видимо и то: Кад се један обичај укорени у народу, веома се тешко и лагано искорењује, чак и онда, кад су престале оне економске прилике, које су тај обичај изазвале.

Јер када сточарство и земљорадња створише боље економско стање, видимо, да креће на боље, а то „боље“ расте и напредује у оној мери, у којој се развијају боље економске прилике. Наравно, никад се не сме изгубити из вида, да оно, што је човеку дугим развитком ушло у крв и што је управ срасло с њим, то се дуго опире новом реду, па ма да су наступиле и нове прилике. То је онај обичај, који кад се једаред укорени у народу, не утире се лако. Обичај је љута јогуница. Сваки народни обичај уђе у веру, и оданде се најтеже искорењује. На пр. жртвовање

људи код Јевреја у доба сточарства мења се. Кад Аврам хоће да коље Исака, Бог му задржава руку и нуди га, да жртвује овна. Па колико је после требало времена, док су престали Јевреји жртвовати стоку.

Но у доба сточарства није кренуло на боље само у погледу деце. Људи постадоше душевнији и у питању старих и болесних. У том погледу већ је пошло нешто на боље, када је жена направила колибу. Али када је требало селити подаље, морадоше старе и нејаке опет напустити. У новом времену пак већ је било другчије. Заједница је могла своје старе и болесне носити собом. Не на леђима, него на колима. После тога је већ могла постати и заповед божја: Поштуј старије.

Колико ово питање зависи од економских прилика, видимо и данас. Још нигде осим у неким модерним насеобинама Аустралије није заједница узела на се довољну бригу за старе и болесне. Модерни људи не једу више старе и болесне, не остављају их на путу, не убијају их секиром, да се више не муче. Ми то не радимо, али може неко извршити убијство, а да не макне ни руком. Ако мати пренебрегне своју дужност и не даде одојчету млека, она га је убила. Убила тиме, што га је оставила. И ако друштво остави изнемогла старца и не брине се о њему, и оно га је тиме убило.

У државама културних народа умирали су доскора старци и старице у највећој беди и невољи. Умирали лагано у мукама, иако су и они молили, да их неко удари секиром по глави, да се не муче толико. Али нико није смео да им испуни молбу. Закони културних народа забрањиваху то. И ко сме рећи, да и данас многи и многи немоћни старци и старице не довршују живот напуштени и у највећој беди. Случајеви су ређи, али бивију. Док оне молбе за малу припомоћ прођу све могуће канцеларије, пролазе често године. А не може се свима.

Још недавно су мудри државници, уместо да помогну, измишљавали свакојаке извине. Питали су,

зашто та остарела сиротиња није у млађе доба више радила и боље чувала, па да има за старе дане? У неким случајевима је то било можда и истина. Али и они, који су некада у дивљини падали на путу, били су слабији. Јачи су могли даље. И ови, који данас у средини људске културе падају на путу и не могу даље и грцају у мукама, рецимо да су већином ма по чему слабији. Али шта можемо, кад људска заједница има и слабијих, који, кад нешто није у реду, први падну.

Данас су државници искренији. Кад је реч о томе, да треба довољно помоћи сваком члану државе, кад западне у старост и у невољу, данас бар искрено, кажу: Не можемо. Не дозвољава буџет; нема још новаца за то. И кад још и данас имамо за оне остареле и бедне само мрвице, не треба да се чудимо оном, што је било у прошлости. Кад су ловачки народи долазили на своме путу пред велике мочари и висока брда, па тамо напуштали старе и слабе, и они су оставили пред њих у иструлој лубањи мало воде, прегрш воћа или комад меса. И они су имали за њих неких мрвица, као и ми. Кад једном државе буду постојале на здравијем економском темељу и буде било буџета, новаца, могућности, да им се помогне, то ће се безусловно догодити, а да се не спомиње толико пета заповед божја и да се и не декламује о томе, колико треба поштовати старце и какве су огромне њихове заслуге по нас.

Овде је на реду споменути неку реч и о људској ждрерству. Има тога и данас у народа, који су на најнижем степену културе. Било је тога некада и код данашњих просвећених народа. Данас се тачно зна, колико чега човеково тело потроши дневно у раду и животу, и то треба надокнадити храном. Угљених хидрата и беланчевине има у биљкама довољно, али човеково тело потроши и доста масти. Човек није познавао у давнини биље, у коме има доста зејтина,

а негде тога биља није ни било у довољној мери. Стога се некадањи човек осећаше незадовољен, кад није имао меса. Дивљачи није могао уловити у свако доба, па је вероватно човека нагонила потреба тела његова, да једе и побеђена противника, човека.

За ову расправу није нимало потребно улазити дубоко у ово питање. Доста ће бити навести понешто из онога, што пише Таплин о народима Аустралије, који су на веома ниском степену развитка. Каже: Неки се хвале својим канибализмом (људождерством), неки чине то тајно, (јер им Европљани забрањују то и гоне их због тога), а неки као да су се заиста одвикли од те страховите навике. Они, који једу људе, гледају да украду човека из редова својих противника. И нарочито воле угојеније. Тамо човек, који има дебелу жену, не оставља је радо саму, да је Мерканско племе не украде и не поједе.

Жена и деца не једу људска меса. Када се одрасли мушки свечано госте с том храном, жене и децу не припуштају. Кажу: Њима тога не треба.

Већ је Херодот запазио, да народи, кад се почеше бавити сточарством, нису више јели људска меса. Он каже то и за Словене и Германе.

Сточарство је још у неком погледу променило дотадањи ред. Може се рећи: Сточарство је створило ропство. Али могло би се рећи и то: Сточарство је припомогло, што су људи престали убијати побеђене противнике, па су их од оно доба само заробљавали.

Човек прастара доба врло је ретко оставио у животу побеђена непријатеља. Он га је убио. А кад га је оставио у животу, он га је примио у своје друштво. Побеђени постао је раван победиоцу. Онај прастари човек лако се утопио у своје ново друштво. Он није био толико везан за жену и децу, за кућу и народ, као данашњи човек. У прво време било је још све у постајању: и жена и кућа и народ.

Но победилац је ретко усвојио побеђенога. Није знао, шта ће с њим, јер му обично није био потребан. Али у доба сточарства јавио се нови интерес. Што је јаче друштво у сточара, а нарочито, што је више одраслих мушких глава у томе друштву, тим је могао бити већи чопор. И зато је човек сад заробљавао побеђене непријатеље и употребљавао их на рад, у своју корист. А сад је било доста посла. Пасти стоку, држати је у гомили, зато је требало доста снаге. А бранити је оружјем од звери и непријатеља, то је било друго. То су чинили слободни пастири, господари стоке. Роб је имао толико права, колико му је његов господар дао. Роб је у суштини био бесправан. Његов живот био је у руци онога, који му је тај живот поклонио. Видимо, да одједном постаде на свету две врсте људи: Слободни и робови. У таквом стању и у таквој друштву постајала је лагано и жена роб.

Има научењака, који са извесног гледишта највише цене оно стање, у коме су се налазили прастари људи пре сточарства. То стање називају савршено — идеално. То је стање узносио и знаменити научењак, социјалиста Енглс. У оном стању било је наравно дивљине, али су оне гомиле биле везане крвним везама. Био је један језик и разумеле су се. Није било ни сталежа, ни господара, ни робова. Није било главара, није било непокретне својине, ничега. Земља и плодови на њој били су општи и људи су једино тада живели у једнакости као птице. Но наравно ма колико да је то стање било са извесног гледишта идеално, тешко би ико зажелио, да проведе ма само неколико месеци у оном стању. Идеал човеков је, да створи онакве нове економске прилике, у којима би могла да поникне могућа једнакост и слобода међу људима. Али без дивљине.

Сточарство је у сваком погледу порушило оно „идеално стање.“ Но шта је и могао човек пре тога

прогласити за своје. Ако је уловио дивљач, појео ју је, па ишао даље, ако је нашао воћа, обрстио га је, па опет даље. Сад је већ било својине и осим онога, што је стално на човеку. То су била стада. И човекова својина постаде и човек-роб. Замало, па ће и жена постати човекова својина. И ускоро ће доћи неко да огласи у име Бога: Не пожели ближњег својега ни вола, ни магарца, ни роба, ни жене, јер је то његово.

Оне гомиле стада, које су пасле на ливадама и пустарама, не беху једнаке. Те мале и велике гомиле стада створише разлику у људима. Било их је, који су имали мало, било их је, који су имали много, и било их је, који нису имали ништа. Ти нису могли више бити једнаки. Онај, који је имао много стада, имао је и више робова и чувара, био је не само богатији, него и ситији и силнији, па се за кратко време издвојио у свему од оних мањих. Он погађа оне, који немају ничега, да му служе неко време, а он ће им зато одвојити од стада неколико грла. Он и његови добро се хране и у стању су да набаве најбоље оружје. Овца и крава и коњ и камила замењују у оно доба новац. Онај, који има, купује тиме роба, оружје, па доцније и жену. Он за своје овце и коње и краве може да промени све, што има у људи надалеко. Он постаје господар свога стада и господар својих људи. Његов утицај и углед је таман толики, колико стадо његово.

Да се очува стадо, треба реда, запта, дисциплине. Сад је дакле требало некима управљати, заповедати, а некима је требало слушати. И полако се све јаче ширила неједнакост међу људима. Било је разлике у имању, разлике у сили, разлике у сталежу.

Жена није имала својине, осим оно мало покућства. Па и то није више она стварала. Топле, скупоцене коже и све друго, што је вредило, набављао јој је човек. Чак и женина ватра изгубила је цену. Напољу,

код стоке, горела је ватра, где су готовили снажну храну, а кад је требало селити, жена не носи на леђима кућу. Човек у доба сточарства није требао иоле већу економску помоћ женину. Њен економски рад и њена економска важност биваше све мања. Зато је опадао и пропадао и утицај њен, све то јаче и јаче. Мушкарац је високо дигао главу. Он је већ научио, да има оно, што је само његово, над чим он неограничено господари. Није више господарио само над мртвом ствари, коју је он направио, над оружјем. И жива ствар може да буде његова. Стока. Па може да буде његова својина чак и човек. Роб. А што да не би била његова својина и жена. Њена телесна снага није никаква.

У оно доба постајаше мушкарац све пажљивији према жени. Не пажљивији у смислу удварачком. Него је научио бодро чувати све, што је његово, па је боље мотрио и на жену. Она је требала да буде само његова. С тим у вези дошло је још нешто. Човек је веома много проводио покрај стоке, па је и нехотице проучавао живот њен. И занимало га је плођење стоке, јер је његов велики интерес зависио од тога. И приметио је много што-шта, што се није никако слагало с његовим дотадањим назорима. Уверио се, да женско није једини извор свега живота. Дете, које се од ње одвалило, није само део њенога тела. Има ту и мужевљева утецаја. На пр. боја јагњета, или телета или ждробета, није често никако на матер. Нови живот носио је често на себи неки нарочити знак или обележје мушкога. Нови живот дакле не излази само од матере, него има и оца. Зато дете није само својина материна. Мати није његов једини господар и не може то остати. Напротив! И полако поче да се укорењује мисао, да је управо отац — творац. Мати даје детету, пре но што се роди, само храну и пребивалиште. То и ништа више. Отац је дакле и с те стране господар детета.

С мушким правом развија се полако очево право.

Отац хоће своју својину да остави својој деци, и то нарочито мушкој деци. Девојка не наслеђује. И шта ће да наследи? Она не може ни чувати, ни бранити стоку; то је посао мушкарца. А кад дођу странци по девојку, они ће и онако донети дарове и дати за њу на уздарје нешто стоке.

И кад већ отац хоће да остави деци имање своје, хоће да та деца буду и његова. И он је сад већ много строжи и пази на чистоту жене. Ван тога је она његова својина, и у ту својину нека нико не дирне, па ни она. Нека не пожели нико ни његова вола, ни његова магарца, ни његове жене.

Испрва се на девојку није пазило тако строго. Њен будући муж још јој не заповеда. Деговање је било — царовање. Али се полако и ту мењала ствар. Полако се тражи чистота и од девојке. Право њена будућег мужа распростире се већ и на њу. Они стари пастири запазили су, као да на овцу и њен плод не оставља трага само онај, с којим је зачела тај плод, него се тај траг повлачи често и из ранијих времена. Напослетку ма како било, нов морал је гласио: Девојка у стрпљењу и чистоти да чека свога мужа.

Овако су се почели развијати одношаји код сточарских народа. Али ту још није био крај. Сточарски народи развили су се доцније у страховите освајаче. Сточарски народи и племена уједињују се, ако има много паше; у невољи се разилазе. Што се више множи стока и множи народ, све је мање паше. Наступају све јача трења и борбе. Има племена, која су у сталном рату, има их, која у невољи граде савезе. Сву залишну стоку жртвују на добро оружје, брзе коње, многе робове, веште браниоце, на кола и приборе, с којима се може лако и згодно путовати. Пастири су се у току векова знатно намножили. Постадоше у јахању вешти, у борби страшни. А иначе пуни искуства. Замало, па им постаде тесно старо њихово корито, у коме су се кретали. И онда су се као бујица прелили

у нове крајеве и почели да жаре и пале по историји.

Народи, који су се бавили сточарством, сударили су се с народима, који су се бавили поглавито земљорадњом. Није у свима крајевима било довољно стоке, ни довољно паше, а да би се могло развити сточарство у претежној мери. Тамо се полако развијала земљорадња. Али и у земљорадничким крајевима губила је жена полако важност и утицај. Истина, она је прва почела радити земљу. Али чим се свет намножио и чим је лов постајао ређи, и чим су жене у земљорадњи постизавале све јача успеха, прихватише се и људи обрађивања земље у све јачој мери. Па је на основу тога и жена почела да губи утицај. Онај плод, што га је некад имала у својој колиби, није више производила само она као некада. Радећи с човеком у заједници земљу, она је морала подлећи. Она је била ипак везана за децу, за ватру, за колибу. Човек се бавио некад само у лову, сада више у пољу. Сад је он производио више од жене, сад је он био економски јачи од ње. Жена је почела да ради земљу рукама и шиљастим дрветом. Кад су створени бољи алати, нарочито, кад је дошло гвожђе, земљорадња прелази поглавито на човека и жена му је само помагачица, она га послужује. Њен велики рад око рађања и неговање деце, њен ситан али потребан рад у колиби, није ни данас цењен у довољној мери, а камо ли пре. Она је кувала човеку, шила му је, послуживала га је, док је радио тешке послове и њена цена је падала. Она му није била равна у главном послу, а није ни производила самостално економске вредности, као некада, док се човек бавио искључиво ловом.

Народ, који се бавио поглавито ратарством, био је кроз дуже време везан за земљу. Он се није стално скитао, није много видео и искусио; он није био вешт у оружју; његов је живот текао мирније и скромније. Она земља, коју је он обрађивао, и није била његова својина. Земље је било и сувише. Сваки је обрађивао,

колико је могао сам, са својима. Нити је ту требало што купити, нити укњижити. Ако је још ко хтео да ради, имао је земље доста.

На те су мирне ратаре напали скитнички, пастирски народи. Беху сити, пусти, бесни, оружани, организовани, снажни, вешти и искусни у борбама, плаховити и страховити. Ти су пастири били пуни самопоуздања, навикнути да господаре над слугама и робовима. А имали су своје вође, који су жудели за што већом влашћу. Њихова стара постојбина постаде им уска. Они су се морали некамо разлити... Тамо даље, где им је пре било немогуће. А у својој тегоби и у своме напону видели су да могу.

Ето, то су били освајачи и творци појединих држава. Мирољубиви ратар није могао против њих. После мање или веће борбе поклекао је. Али и они завојевачи нису дуго жудели за безуспешном крвљу. Ти су већ били научени, да рачунају; то беху политичари, који су у свему тражили корист. Осетили су, шта је својина и шта је роб. А овде су нашли читаве чопоре робова, који знају да обрађују земљу. И поделише те људе, заједно с оном земљом, на којој живе, међу своје главаре и ратнике. И ти постадоше спахије, који су временом постали неограничени господари и сопственици не само оних побеђених људи, него и сопственици оне земље, на којој су ти људи живели и коју су земљу обрађивали.

Ето, тим је правцем ударио човеков развитак. Тако су и Турци из пространих азијских пустара провалили у Европу и дошли у своме напону чак под Беч. И они су пре тога пасли своја стада по пространим азијским пустарама. А што су год покорили, то је била њихова „раја“. А раја значи на њихову језику — чопор. Само се она турска најезда много доцније јавља. Оне друге, много раније најезде развијале су се у главном у истом правцу.

На томе степену поничу државе. Победилац штеди побеђеног, да га употреби у своју корист. И ствара се неки ред и власт, која има средиште, и докле год допире та власт, сваки јој се покорава. Они, који раде, морају издржавати државу, а држава је дужна да их брани, ако их ко нападне. И сада наступа стапање. Показује се потреба једног језика, једне вере, једних обичаја. Обично се победиоци труде, да природе побеђенима свој језик, своје богове, своје обичаје. Али то не бива увек. Некада су побеђени културно јачи, и онда они натурују победиоцима свој језик, веру и обичаје. Негде се то измеша и постаје нешто ново. Негде задржи сваки своје.

На економском степену онога развитка, када су постајале државе, био је положај жене страховит. То је био степен, када се питало, ко је јачи. Тај јачи могао је после да ужива, а ништа да не ради. Економска снага била је у топузу. Највише су вредили и уздигли се они, који су имали око себе највише бораца. И шта је у такву добу могла да важи жена. Она је постала слушкиња. И тамо, где је међу земљорадницима очувала нешто више права, изгубила је и то. Они јаки победиоци донели су нове обичаје.

А докле је пала била вредност „обичне жене“, види се из тога, што је властелин тражио од свога сељака, кмета, који се женио, „право на прву ноћ.“ То је она аждаја, која излази сваке ноћи из блатњава језера и иште од села девојке. Противу те аждаје борио се Св. Ђурђе. А и турске спахије тражиле су то право за себе. То је она *свадбарина*, против које се по народној песми борио и Краљевић Марко. Од те се свадбарине могло доцније искупити новцем. И Турци су од раје све до српског устанка, на почетку 19. века прикупљали порезу, у којој је био и откуп свадбарине.

Мушка превласт над женом трајала је и траје хиљадама година. Видели смо, како је почела. Све форме те превласти, у разним временима, није могуће ни додирнути у овако малој расправи. Али бар оно најглавније.

Мушка превласт достигла је врхунац, кад је мушкарац стекао уверење, да је жена његова својина. Јер кад је то истина, онда он може с њом шта хоће, и то не само док је жив, него може с њоме располагати чак и после смрти своје.

И отуд долази, да мушкарац у извесно доба развитка свога, односи собом и жену на онај свет. Та мисао у оно време није била ни тако страшна, као што нам изгледа. Онај стари свет је веровао, да ће сваки на оном свету преко гроба продужити свој живот, само на другом месту. И да ће сваки бити и с оне стране гроба оно, што је био с ове стране гроба. Ко је био слободан човек или главар овде, биће то и тамо, ко је био овде роб, биће и тамо. Док је човекова својина била само стрела и пехар, то су с њим заједно положили у гроб. Сигурно, да му се нађе и на оном свету. Да се може понети на онај свет шума и ливада, тешко да човек онога доба не би наредио, да и то закопају с њим у гроб. Овако су стрпали у рупу с човеком или спалили с њим осим његова оружја, још и његова коња, да не иде пешке, па онда још и његову жену или више жена, да га има ко послуживати.

Доцније је и овај страховити обичај нестао. Али наравно не одједаред, него постепено. Форме су биле блаже. Први прелаз био је, да су удовици оставили на вољу, хоће ли с мужем на онај свет или неће. Али ако није хтела за мужем, него је волела да га преживи, није имала славне дане. Она је била презрена, сваки је се клонио. Негде се није смела удавати. Негде јој нагрдише лице. Негде је обојише црном бојом, негде је затворише и забранише јој да једе меса и друга јела. Кићење је удовици нарочито било забрањено.

И код старих Словена спаљивали су удовице. После су и тамо олакшали њихово стање у толико, да су могле бирати или гломачу, или презрен живот. Код нас Срба су можда остали далеки трагови свега тога у једном погребном обичају. Кад умре момак у Јужној Угарској иду крај његова сандука девојке. То су оне, које га прате, али не на онај свет, него само до гроба.

Хришћанство, само по себи, није поправило судбину жене у оној мери, колико су то вероватно очекивале жене Христова доба. Христос је проповедао једнакост свију људи, а није људе разликовао ни по spolu. Он је био против сваког ропства, па и робовања жена. Они, који су оно време највише страдали и трпели, а то беху робови и жене, они највише погледаху на Христа. Он је пуштао жене, да му се приближе, иако су неки апостоли његови били противни. Он је у храму устао у одбрану грешнице, коју су хтели по тадањем обичају и закону, да каменају. А узвикнуо је нападачима: — Онај нека се баци каменом на њу, који осећа да је без греха. — И они постиђени спустише подигнуте руке. Ове велике Христове речи значе управо: Докле год ви грешите против жена ваших, немате права, да дижете руке на жене, које греше против вас. Ово је сасвим у духу Христове праве науке. Али није одобравао ни женин грех. Она беше пала пред њим на колена, а он ју је подигао и казао јој: — Сад иди и не греши више.

Овакви назори беху у оно време непојмљиви. Оно је Христос говорио далеким нараштајима, који ће тек доћи. Они побеснели људи у храму гледаху у њему свештеника, јер је он у том храму учио, и устукнуше више испред његова угледа, но испред његових речи. Доцније се показало, да га ни апостоли његови нису разумели.

Христос је жене бранио, а оне су га спремиле, оплакале и сахраниле. И биле су велике проповеднице

науке његове. И претрпеле су велике муке и гоњења. Бацали су их лавовима да их прождеру, а оне се Христове науке нису одрицале.

Они, који су наследили од Христа и учење његово, нису били у стању, да се уздигну над схватањем свога времена. Већ апостол Павле је казао: Бог је створио човека по образу своме, али не жену. И по његову учењу излази, да је ипак боље не женити се, него се оженити. А ово је без сумње велико омаловажавање жене. Тертулијан је казао: Брак и блуд, то је у ствари исто. А Свети Хијероним је узвикнуо: Боље је горети, но женити се!

Они, који су дошли после Христа, скоро су у свему одступили од Христове праве науке, па и у погледу жене. И што даље, бивало је горе. У доцније време је црква бранила сваку власт, јер је свака власт од Бога. И док у првим хришћанским општинама није било својине, него је било све заједничко, црква је бранила својину, јер је и она хтела да има својине. Онда су проповедали у име Бога, да сваки ради на господаревој земљи. У доба ропства имала је и хришћанска црква своје робове. Она је радила у духу свога времена, и тек је доцније устајала против ропства.

Много је шкодила жени и она измишљена пастирска прича, о нашем изгубљеном рају. Жена је наговорила мушкарца да згреши, она је прамајка греха. Она је унесрећила цео људски род за сва времена. Из оне приче створило је доцније оно изопачено хришћанство неку нарочиту науку о праотачком греху, коме је виновник била жена. Жена је свему крива и она никада не мирује. Каква је била у рају, таква ће и остати. Човек, који много мисли на жену, брзо заборави на Бога, па изгуби душу.

Да није било ове хајке противу жена, не би толике хиљаде жена изгореле на гломачи под изговором, да су вештице. Свему је крива била жена. И кад је коме изгорела кућа, и кад је дете заболела глава, и

кад крава није давала млека, и кад кокошке нису носиле јаја, обично је свему томе била жена крива. То су све урадиле те — вештице.

Жена под притиском онога доба, које је створило мушку превласт, није имала никаква политичка права. И није имала ни грађанска права као мушкарац. Није била равноправна у наследству с мушком децом, или је била искључена из наследства. Кад је остала удовица, њу су метали под туторство, као малолетне и умно болесне. Она није могла да буде старалац своје деце; чак се и њена сведочанства нису признавали. Много од тога видимо и данас чак код „напредних народа“ у већој или мањој мери.

Многи трагови онога доба, као да је жена била својина мужевљева, очували су се и данас при нашим црквеним обредима о венчању. Још и данас хори се по цркви победоносно, кад свештеник завапи вељим гласом: „И жена да бојитсја својего мужа!“

Још у многобожачком Риму постојали су разни венчани обреди, који су сведочили, да је муж господар. Жени су покривали главу марамом. (Да јој се не виде девојачки накити, а да се види, како је изгубила своју самосталност.) Тамо је свештеник сјединио руке оних, који су ступали у брак. Али то није значило, да је оно равноправна заједница. Мушка рука морала је бити горе, у знак, да је жена под руком мужа свога.

У римском праву значи „sub manus“ (под својом руком) нешто узети у посед. И још је био један начин, из још старијих времена, којим се обележавало ступање у посед. Тога има и данас код народа на нижем степену развитка. Кад тамо неко заузме земљиште, он згази ногом на то земљиште, у знак, да је његово. Кад зароби противника, згази му на прса, у знак, да му је роб. У старој римској држави био је при венчању и тај обичај, да младожења згази млади на ногу.

И код нас при венчању још и данас покривају невести главу привезом. Само уместо обичне мараме, долази велика тканина или друга материја, из које се може направити читава хаљина. То је ваљда зато, да буде лакше отрпети онај знак ропства. И код нас још говоре матере: Деговање женско царовање. Кад једаред несретница повеже главу, заробиће се. И код нас данас при венчању саставља свештеник руке младожењине и младине и везује их. Али рука младожењина мора доћи горе, а младина под његову руку. Кад неко у забуни хоће да метне своју руку доле, свештеник не дозвољава. Мора се држати обичаја. Слушао сам, да су стари свештеници, отприлике још пре 50—60 година, говорили младожењи, кад су му честитали: — Е сад, згази јој на ногу.

Но овај обичај се полако губи. И откад свештеници не говоре више: Е сад, згази јој на ногу! чине то младожење и саме, а у најновије доба већ се окуражи и понека млада, да бајаги случајно згази младожењи на ногу. Јер је познато: Ко коме у цркви при венчању згази на ногу, тај ће у целом брачном животу бити господар у кући. Пре сто година било је немогуће и замислити, да ће се невеста смети дрзнути, да ма и „нехотице“ згази младожењи на ногу. Што сад већ понека сме, то је знак неког новог времена.

Ово на крају су ситнице, али се често у ситницама, незнатним обичајима, показује прави дух старог времена. Али у променама тих ситница и обичаја може често да се уочи дух новог времена. Оног времена, које полако долази и развија се.

Разни облици брака.

Брак је толико важан у човечјем животу, да то питање морамо расправити засебно.

Црква сматра брак за свету тајну. Грађанско схватање о браку данас је ово: Брак је доживотна заједница човека и жене, да заједно рађају и заједно васпитавају децу. Брак је онда савршен, кад између мужа и жене постоји наклоност (љубав) и верност.

Прохујало је десетина хиљада година, док је човек овако схватио брак. На почетку је била гомила (заједница мужева и жена.) О заједничком животу, у двоје, о рађању и васпитању деце није било ни спомена, Онак, како су живели некада људи, живе данас мајмуни ниже врсте, па и многе друге животиње.

Што је год човек постајао културнији, издвајају се човек и жена из гомиле. Чак су и птице и друге савршеније животиње решиле то питање на исти начин и живе у паровима. Но и онај далеки степен човекова развитка не може се назвати неморалан. Неморално је оно, што је наперено противу човекова здравља и живота. Човек у оном далеком времену није био у стању, да реши друкчије питање живота, до ли на онај начин.

Из онога првобитног стања долази постепено и полако друго. Издвајање из гомиле. Живот у двоје.

Ово је вероватно наступило, кад се већа гомила привремено распадала. Није било доста воћа за све. Или је привремено наступила суша. Из веће гомиле склапале су се мање. Ко ће у коју гомилу, ту је већ одлучивала помало и наклоност. Што је било ближе,

ишло је заједно. И кад су се под бољим економским приликама мање гомиле опет састајале, да се сигурније бране, већ се осећало, да су неки једно другоме сношљивији, скоро да кажемо милији.

Али, да се не обмањујемо. У прво време, кад је та заједница, између човека и жене, полако постајала, није била одвише чврста. То је била само нова основа, а требало је много времена, док је оно издвајање ушло у обичај. Онај стари обичај није било могуће искоренити ни у току једног, ни десет, ни у току стотину нараштаја. Онај први брак човеков није био ни светао, ни песнички. И то не само због тога, што тај брак није благосиљао свештеник. Него су „браколомства“ била и одвише честа. И то не само у потаји, него и јавно.

Како је отприлике изгледало оно стање, можемо закључити, ако се обазремо на неке народе, који су данас на ниском степену развика, и који се налазе на прелазу између заједнице жена и брака. Код Индијанаца, Кафера некојих Арапа, Ескимима и других, постоји брак, али ће тамо човек радо уступити жену госту. И у Полинезији уступиће човек жену другоме, па и против њене воље, ако има од тога користи. У Бечуанији постоји брак, зна се, која је чија жена, али кад се на светковинама састану два села, онда се сете старих обичаја веома живо и у великој мери.

Када би хтели да метнемо руку на срце, морали би признати, да су и најнапреднији европски народи још доста далеко од чистоте брака. Културан човек неће продавати жену, нити ће је мењати, нити ће је уступати и најмилијем госту, али ће је варати и живети у страховитој љубомори, јер и он њојзи не верује. Та љубомора није толико знак љубави, колико знак, да чистота брака није ни данас на оном степену, на коме би желели да буде. Али не треба очајавати. Развикак човеков ходи лагано, а утешно је, што се јасно види пут и правац, у коме се тај развикак креће.

Да видимо сад две друге главне врсте бракова: многоженство и многомуштво. Данас већ многи сматрају ово двоје, као неки особити ред, с неком особитом моралном основом. Мислим, не би требало ићи тако далеко. Најбоље је, да ми схватимо ствар овако: Било је заједнице жена и мужева, а има тога понегде и данас. Из тога се почео да издваја нови ред: Заједница једног човека и једне жене. Све оно друго: Многомуштво и многоженство у главноме није друго, него блажа форма оне негдање гомиле. Та гомила није могла више да постоји, и многоженство није друго, него отпор против новог реда, и то отпор оних, који нису хтели да се задовоље једном женом. Многи и данас мисле, да је многоженство народна установа, али није тако.

Истина, има где је многоженство дозвољено законом, и где налази свога основа у вери, као у Турској, али бадава је и „обичај“ и вера и закон, кад економске прилике не дозвољавају народу многоженство. На пр. у читавој Турској веома мали број људи има више жена, а иначе огромна већина мусломанског народа задовољава се с једном женом. У муслиманским крајевима Албаније нема можда нико две жене. Не може да их одржава. И Есад паша има само једну. Где ће свако да их нађе по неколико и како ће да их издржава? Многоженство као општа народна установа нигде не постоји.

Многоженство се развило из оних трагова, кад је била заједница жена и мужева, па они имућнији и силнији нису хтели да се задовоље само с једном женом. Многоженство је остало у животу само као застарела повластица богатих, али да овлада целим племеном и народом, није могла и вероватно неће моћи никад. Баш у најновије доба, 1918. год. донет је у турском сабору нов закон о браку. Тај закон наперен је у великој мери противу многоженства. Тај закон није смео да дира одвише у црквена правила,

у коран, који дозвољава 4 жене. Али нова измена закона дозвољава првој жени, да се растави од мужа, ако њен човек узме другу жену. И друга жена има права да се растави, ако он узме трећу итд.

Некада су веровали, да је многоженство постало у народима и временима, кад су у ратовима изгинули силни мушкарци, па је било неколико пута толико жена. Али има и данас народа на ниском степену развитка, који још увек тамане децу, и то нарочито женску децу. Тамо је жена веома мало, али опет зато постоји многоженство, наравно — само за неке.

Многоженство се развило нарочито код пастирских народа, који су робили и куповали робље. Они силни и богати, који су имали свега доста, хтели су да имају и доста жена. Што су они хтели, хтео је и њихов бог и Мухамед је освештао те њихове обичаје.

Да видимо, како стоји ствар са многомуштвом. (То је тако далеко од нас, да му већ и српско име не ваља.) Врло је ретко био обичај, да је жена могла имати више мужева, бар више законитих мужева, а да би јој се то — признавало. Па и у таквом случају само песничка машта може замислити народ или племе, у коме свака жена држи као у харему по неколико мужева и влада над њима. Али је неког налик обичаја било, па га и данас има.

Ови су обичаји ретки. Код народа на вишем степену развитка нема ни трага о томе. Ван кад би узели као заостали траг тог обичаја поједине жене и госпође данашњих дана, које и одвише често заборављају, да су већ удате. Али то нису трагови оних времена, када је постојало „многомуштво“, него траг оних времена, када је постојала гомила.

Најновија истраживања забележила су о Тода-ма ово: Тода живе у индијском крају, у председништву Мадрас. Код њих и у околних племена (Дравидских племена) постоји, да жена има више мужева. Верење бива тамо још у детињству. Кад испросе девојку за

најстаријег сина, одна је та девојка уједно вереница и све млађе браће. Они, који су истраживали узроке овога обичаја, тврде, да је обичај постао отуда, што у оним крајевима има веома мало девојака. Женску су децу таманили редовно одмах после рођења, јер нису могли да одрже сву. Одржавали су по могућству само мушку децу, да имају доста бораца, а од женске деце одржавали су само једну — најстарију. То је створило велики несразмер између мушке и женске деце, те је свака кућа била сретна, да добије ма једну жену. Сва деца, која се роде у таквом браку, иду на име најстаријег брата. Кад најстарији брат умре, онда други брат важи као отац. Тако је, кажу, било у старини. Сад не убијају више женску децу, и разлика у броју између мушке и женске деце све је мања, па се наравно и онај обичај губи.

Овакве прилике могле су постојати привремено, а и постојале су код народа, који су били на врло ниском степену развитка, који су живели у великој сиротињи и таманили нарочито женску децу. Но то се стање изгубило, чим се променула несразмера између мушких и женских. Под редовним приликама многомуштво не може постојати и временом се изгуби.

Код Малајаца у Борнеу има свега. Свет живи у слободном стању; постоји и заједница жена; има да ожењени мењају жене; има да жене имају више мужева; има да мужеви имају више жена; има женидбе на пробу, једном речи свега. И све је то обичај и ред, и ништа није зазорно. Па како да протумачимо то?!

Никако као ред, него као неред. Из свега се види, да је тамо прсла она заједница жена и мужева, која је доскора постојала и била општа. Још има и старога, али има и новог, брак. Тај је брак тамо још јако лабав, а то се види из тога, што мењају жене. И склапају брак на пробу, а неки још увек не могу да се задовоље с једном женом, и неке не могу да се задовоље с једним мужем.

бива тако у свему, где се крши старо стање
и че ново. Оно ново нигде се не појављује одмах
Испрва долази нешто мутно, магловито, онда
разни правци, па борба разних праваца, док
ослетку већина не одлучи за оно, што је под
приликама најбоље. Овај пример из Борнеа може
и прилике показати, како је изгледало и оно
у давнини, када је човек из оне заједнице
и жена прелазео у стање брака у двоје. Није
е замислити, да ће и у Борнеу остати хиљадама
а онако, како је сад. И тамо ће се сталожити,
ас је онде стање, у коме још све кува и ври
у котлу.

Можемо разумети свако стање, јер ј е свако стање
могло по потреби, (није могло под оним приликама
чије,) али се данас већ јасно види, у коме правцу
човечанство. Кад узмемо човечанство као целину,
је сувише далеко напредовало у једном одређеном
путу, а да не би могли видети унапред и уочити крај
пута. Тај пут води из опште заједнице мужева
и жена у нову заједницу, у брак једнога човека и
једне жене. Све оно друго, то су привремена скре-
та са тога пута, по тренутној потреби. Не чини
шта, иако су где-где ти тренуци историје трајали
нашем рачуну вековима.

Ако погледамо по науци о животу (биологији),
заћићемо необично занимљиву чињеницу. Уверићемо
се да се наш живот у погледу „брака“ не развија у
једном нарочитом, засебном правцу, него у правцу,
у коме га је одредила природа, под извесним приликама,
у коме се развијенијим формама животињског света.

Код нижих врста животиња нема брака. Оне не
живе у паровима. Муве на пр. не живе у паровима.
И шта ће муви брак? Кад се оплоди, снесе јаја, па
летети даље. Нити она та јаја више види, нити води
брину о њима, нити се и најмање брине о потомцима,
јер она зна, ко су јој потомци. Често у јесен снесе мува

јаје, угине, а потомци искључе у пролеће. Те муве и не требају матер. А исто тако не треба матери мушке помоћ, да јој помогне отхранити плод и одржати мувин живот. Тек код неких буба почиње издвајање матер. Јер већ и она буба, која живи у нашим крајевима и гради од балеге куглицу, у коју ће да снесе петелкуне има већ свога пара. Њен је живот тако удешен, дакакој јој треба друг. И кад видите те две бубе заједно, како се муче да саграде ону куглицу, у којој ће њихово потомство да се развије, да нађе топлоте и хране, тообично су онда већ он и она. Овде је примера ради наведено само ова једна врста, а има их много.

Птице с малим изузетком живе већ у паровима. Заједнички подижу гнездо, заједнички отхрањују младе. Славуј је идеал вернога „супружника“. Да биса жена протеглила крила, он је измењује, и лежи и сам на јајима; а кад је жена на јајима, он се крије негде у близини и пева јој најдивније песме. Голубове познајемо. Живе у паровима; много једно другом гучу па љубе се и задевају. А када за човека и жену кажу да живе као голуб и голубица, то је највећа дика и похвала. Додуше, многи природњаци, који нису само љубавним очима посматрали голубове, оговарају их помало. Веле, да су неке голубове ухватили у неверству, чиме неки чак домамљују туђу жену у гнездо, па хоће да живе са две. А и понека голубица не влада се увек тако како би приличило њеном голубичину гласу. Али ипак, нису сви голубови такви и нису све голубице такве. Надајмо се, да ће се у току развитка и голубови поправити.

Птице, које живе на води и кокошке обично живе у паровима. Има и изузетака. У Аустралији постоји врста ћурака, које живе у паровима. Ћуран направи велико гнездо од сува лишћа и кад ћуран излеже јаја, он преврће јаја на све стране, да би и ода свуд обасјало и угрејало сунце. Кад се ћуран излегу, ћуран их заклања у лишћу, чим наступе ветрови

е и непогоде. — А шта ће нашој кокошки брак? Она
цакежи сама на својим јајима, а кад се пилићи излегу,
татодмах стају „на ноге лагане“ и кљуцају храну. Не
њемора им нико у прво време метати храну у уста, као
а и другим птицама. Наши домаћи петлови, који ни у чем
куле помажу коки, да отхрани и подигне младе, живе
дакао паше. Коку то много не боли. Она, да би осигурала
саковој подмладак, не мора облетати око мужака. Она
овове може сама. А човекова жена мора да је много
тооблетала око човека, док га је наговорила и намолила,
дена се стани и да јој помогне подизати оно дете, које
је тако неисказано тешко подиже.

Има. И жабе живе у паровима, а изгледа да то раде
јују змије и гуштерови. Змије, које живе по зидовима
бистану се и живе по више година заједно. Озбиљни
и ириродњаци, који су их посматрали, тврде то. У
ријетаровима живе и многи сисавци, који се хране месом.
Они сисавци, који пасу, живе обично у гомили. У
учу паровима живи на пр. вук, а и лисица. И лисац и
жулисица се много муче, док васпитају своје младе;
а иче их да лове. Лисац донесе понеког живог зеца или
саморугу мању животињу и на њој учи свој пород, како
ихреба хватати и давити. И развијенији мајмуни наро-
тву, што Гибон и Горила живе у браку.

е да Кад би хтели цепидлачити, могли би наћи изузетка
век, питати: А зашто овде није овако, а онде онако?
ипакли се види по свему, да у природи цел брака није
квеламо у множењу, није ни само у томе, да мушко и
бовијенско живе у заједници и верности до гроба. Цел
е брака и у томе, да они, који ступају у брак, у
о неаједницу, с удруженом снагом подижу свој подмладак.
лији де год је подизање и васпитавање подмлатка тешко,
уранамо опажамо потребу брачне заједнице и та потреба
урказазива — брак. Муви не треба свега тога, и она и
ихтема брака.

рићи Када са овог гледишта посматримо човека, онда
овие јасно, да је њему најпотребнији брак. Човеков

подмладак не долази на свет толико довршен и савршен, да би могао стати на своје ноге и живети без ичије помоћи. Човек долази на свет толико несавршен и упућен на родитељску помоћ, као ни један створ у природи. Сама мати обично је недовољна. Видели смо, како је било у времену, док се није знало за оца, већ само за матер. Матере, чији је позив, да стварају живот, оне су га и уништавале, јер беху неспособне, да тај живот саме одржавају. У народа, који су на вишем степену развитка, обавезно је школовање детета до 16. године. Па и онда је још дете неспособно за самосталан живот. Рађање и васпитање деце обично испуњава цело време брачна живота. Види се, што је људско друштво развијеније, тим је потребнији брак, везан за цео живот. А потреба живота ствара и утврђује обичаје. Они, који кукају, како је брак у распадању, немају право.

У природи наступају често потреси, земљотреси, велике бујице. То привремено преокрене ред, али само привремено. Онда се све и опет подиже и иде старим путем. И у човекову друштву има потреса. Рђаве економске прилике, ратови и други потреси изазову нездраво стање, друштвене установе болују, али ако има у неком народу живота, он ће то прекужити и напредак ће у природном правцу тећи и даље.

Код народа на вишем степену развитка роди се нешто више мушке деце, али нешто више мушке деце и умире. Негде има по свакој хиљади становника неколико мушкиња више, негде неколико женскиња више. То је ситна разлика. И та разлика постаје још мања, ако узмемо у рачун само оне, који су зрели за брак. У то доба је број код оба пола прилично једнак. Зар нас овде не упућује и сама природа на брак, и то на брак једнога човека с једном женом.

Истина, и брак удвоје није савршен. Оно некадање ванбрачно стање још је увек помало човеку у крви, и можда ће још потрајати, док се сасвим изгуби. Али

зар зато да очајавамо и тражимо ново? Они, који не познају развитак човеков и нестрпљиви су, сањају о некој женидби на пробу и о слободној љубави.

Женидба на пробу, изгледа, поникла је тамо, где су хтели брак да закују ексером, да га не може нико отковати. Код Алемана било је узаконено, да се брак не сме никако раскинути. Шта је било природније, но да у таквим приликама поникне проба пре брака. Живели су момак и девојка и по 2—3 године, па ако нема порода, разиђу се. А кад се једаред узму, не могу се више раставити. У Швајцарској је била пробна ноћ. Женидбе на пробу има још код некојих народа на ниском степену развитка. Тај је степен човек већ прекужио. Савршенија форма тога степена је — дозвољен развод брака. Проглашавати брак унапред као пробу, значи, омаловажавати га.

Што се тиче „слободне љубави“, ко не би био за слободну љубав! Али слободна љубав значи, слободан избор пре брака, не за време трајања брака. Слободна љубав не може значити, да се вратимо у доба муве и скакавца. У човека се за време његова развитка развио многи осећај. Културни осећај. Такав је културни осећај и љубав. Нека је сто пута корен тога осећаја у сполној страсти, данас је сполна љубав пуна песничког заноса, а путеви њени застрти су ружама. Брак постаје све више светиња. Онај некултурни осећај, нагонска страст, тавни. — „Не дајте пољупца без љубави!“ учио је Чернишевски нову омладину. А љубав, права љубав је стална, само је нагонска страст пролазна.

Од свију великих задаћа, што их има да савлада човек на вишем степену развитка, можда је најтежа задаћа брак удвоје. Два тела „туђе кости“ и „туђе крви“ два тела, која нису везана никаквом телесном везом, никаквом кожом и никаквим живчаним кончићем, треба да остану нераздвојена кроз цео живот и кроз све буре и борбе тога живота. Па ипак се види, да

може. У здравијим економским приликама био је брак удвоје увек чистији, но где је обратно.

И када наступе боље економске прилике, које неће толико пречити женидбу и удају; када се неће више у удају и женидбу мешати трговина и свакојаки рачуни, онда ће и брак удвоје постати у много јачој мери оно, што под бољим приликама може да буде. Наравно не треба никада тражити, да сви људи и у свима приликама нешто могу. Брак се не сме склапати лакомислено и олако. Али, када је брак склопљен, па се покаже да никако нема оне потребне заједнице, онда је ипак најбољи развод.

*

Код разних народа веома је разан положај жене у браку. И разан је тај положај у истом народу у разним временима. Са чега је та разлика?

Обично се узима, да положај жене у браку зависи од човекова умног и душевног развитка. Али смо видели, да човеков културни напредак, па и душевни развитак, зависи од његових економских прилика. И положај жене у браку зависи од економских прилика.

Не треба да се плашимо овог схватања, већ треба тражити истину. Економске прилике много јаче дрмају народима, но што ми то волимо признавати.

Један културни историчар питао је, шта је управо подстрекач вере, религије? И одговорио је: Религија се развила из наше бриге, нашега старања, да нам и на оном свету буде добро. — Економска борба наша стара се, да нам на овом свету буде добро; религија се стара, да нам на оном свету буде добро.

Ми смо се из досадање расправе уверили, да је згодан економски положај жене створио према мушкарцу женину превласт, а њен рђав економски положај према човеку створио јој је најцрње дане.

Ово се јасно види и у доба, кад човек још није имао никакве непокретне својине. Осим његова оружја и „пехара“, прва му је својина била жена. Јер он се

тукао о њу и отимао је. На тај начин ју је — стекао. А какав је положај могла заузимати отета жена? Каква су јој могла бити права? Она је била први роб човеков.

Отмица жена доводила је до освете и борбе. Те силне борбе, посред којих је било мртвих глава с обе стране, освестише полако човека. Тим је борбама морао бити некада крај. И погодише се неким начином. За отету жену, ишла је оштета. Човекова памет шанула му на уво, да је боље платити оштету, пре но што почну падати мртве главе. Из тога се развило куповање жена и продаја жена. Жена је постала еспап. Какву важност и каква права може имати купљена ствар, па ма била жива? Она је својина онога, ко ју је купио. Отета жена је роб, купљена жена је — својина. Па и доцније, када се куповање губи, женско дете не наслеђује ништа, не доноси мужу у кућу ничега, осим опреме. А трагове оног некадањег куповања жене остали су и данас. Остао је дар, капара. И остао је још многи траг тога у разним сватовским обичајима.

Положај жене у разним временима и разним народима види се увек најбоље из тога, како је кад муж казнио женино неверство и како је кад отац њезин казнио девојачку лакомисленост.

Неверство женино казнили су још у оно време, кад је била заједница жена. И то онда, ако се заборавила с човеком из друге гомиле. Неверство женино казнили су мужеви и тамо, где су је изводили госту и уступали је другоме за какву корист. Јер човек има права да је уступи, она је његова својина, а она нема права да располаже собом. — Отац је пазио на чистоту девојке, јер је она његова пре но што се уда; он ће је продати, па не жели, да му заостане еспап на врату, или да му је врате, па да мора и он вратити куповну цену.

Но да загледамо у неколико примера. Они ће нам пружити јасну слику: Код Малајаца се види још и

данас јасно, незавијено, од чега зависи положај жене у браку. Јер тамо је положај жене разнолик. — Тамо кад хоће да склопе брак, младожења се погоди с девојачким оцем. Даде му свинче, псето, мало новаца. Тамо, где је невеста на овај начин купљена, она је роб. Чак и после смрти његове прелази жена на његове наследнике. Но чим женин отац сноси заједнички сватовске трошкове, онда је положај женин већ нешто бољи. Али се догађа, да младожења нема ничега, не може да купи жену и иде тасту у кућу. Онда се његов положај мења и он постаје управ роб. У том случају он нема права ни на децу. Неки опет морају годинама радити у тастовој кући, док заслуже жену. Ти су је онда купили радом. Ово је било и код старих Јевреја. Ко није имао да купи жену, морао је да одради куповну цену. У Св. Писму, у старом завету забележено је, да је и Јаков служио у Ревекина оца 7 година, док ју је добио. Ханс Мајер тврди, да и код Малајаца има женидба на пробу. Али он убија жену, чим згреши.

Где год је жена купљена, тешко њој кад згреши. На Тахити мушкарац повољи згреши. Кад жена згреши, затрпају је камењем.

Зулукафери (у Африци) купују жену за 4—6 комада говеда. Кћи главарева вреди и 25 говеда. Ако се покаже радена, вредна, онда род њен тражи за њу — још. Ако није вредна, длази муж и иште новац натраг, и врати је.

У Бечуанији у средини Јужне Африке, девојке су много скупље. Купују их за 25, па и за 30 говеда. Ако је жена неплодна, раскида се брачни пазар. Браколомство строго казне, јер је то повреда мужевљеве својине. — И код Мангаша казне женино неверство с тог гледишта. Они за крађу имају нарочиту казну. Одсеку лопову руку. И неверној жени секу руку, у знак, да је покрала мужа. Ако скриви девојка, убију је отац и браћа.

На острву Сали не убијају грешницу, али је држе везану доживотно. Но има и блаже казне. Хове (на Мадагаскару) купују жене, али тамо нису скупе. Изгледа, да тамо мора дати нешто њеном оцу више обичаја ради. Брак се тамо лако везује и лако разреши. Ако муж жену ухвати у греху, одсече јој косу у знак срамоте. Даље не иду. Али тамо још није велика срамота, ако девојка доведе човеку и децу у кућу.

Познатије примере излишно је навађати. Зна се, да су и стари Грци увек тражили новац натраг, ако девојка није била бесприкорна. У старој Грчкој и староме Риму имао је муж права, да убије неверницу. Доцније су то право полако сужавали. Муж је имао права, да то учини одмах, али ако не учини одмах, нема више права, и ствар се блаже пресуди. Новије је време одузело мужу сасвим то право. Тек је Христос устао у одбрану грешнице, а тек је цар Константин смео да такне у очево право и да му забрани, да убија кћер, која се заборавила.

Муслимани, који су имали више жена, радили су с неверним женама, шта су хтели. Где је било мора, трпали су их живе у врећу и бацали у море. Али су се бојали, да неће увек ући у траг неверству, па су затварали жене у лепо искићене гробове (харемове). Натерали су их, да се ван харема увијају, а нарочито да умотавају лице, да не буду примамљиве.

Но доста о томе. Него да преврнемо лист. После оноликих горких истина, зар и тога може бити? Може! — На острвима Тихог Океана није ни мало славан положај жене. Али у Микронезији, понегде је највећа срамота дирати жену. Они никад не говоре о туђој жени. Већ је и то — увреда. Жена има тамо сва права. Оне имају утицаја, кад искрсне питање о рату, а кад дође до рата, оне преговарају о миру с непријатељем. Мушки имају свога владара, женскиње своју владарку. Та владарка са главаркама суди женама;

мушки ту немају никаква посла. Тамо наравно не купују жену.

Ове необичне прилике нису у свима потанкостима довољно испитане, али се види једно. У оним крајевима видели смо мало час одељеност између мушкиња и женскиња.

А како је код Бата? Тамо је још увек заостала женска превласт. Тамо је жена и по економском положају, а и по свему, друкчија. Девојка се код Бата слободно купа у реци и не осврће се, има ли у близини мушкараца. На мушкарцима је, да оборе главе и да се стиде. Ово већ јако подсећа на рајску причу о Еви и Адаму. И онда, да човек чисто не верује, тамо казне мужа, ако је неверан жени. Предаду га жениној родбини. Та га родбина опколи и даје му у руке оружје. Ако се пробије, анал му глава! Али га обично исеку и сахране га, а да и не граде велике церемоније. Кажу, да је и код других Суматрана било тога. Али откада су тамо дошли Европљани и Муслимани, преврнуо се ред, и тога више — не бива. А може се мислити, како је било оним Европљанима и Муслиманима, када су чули, шта се све може догодити и мушкарцу, кад га ухвате у греху.

Истина о стиду и моралу.

Има осећај, што га зовемо срамота и зовемо стид. Тај су нам осећај измешали са осећајем морала, са честитошћу. Морал је у тесној вези с нашим животом, с нашим опстанком, а такозвани стид, није то, бар не у толикој мери.

Шта све није било срамота некада, и шта све није срамота данас. И какве разне срамоте има у једном и истом времену, на разним крајевима земље?! Када би мушкарац затекао изненада Арапку, која излази из купатила, она би дограбила кошуљу, и покрила њоме понајпре своје лице. Јер је по њу највећа срамота, да мушкарац сагледа њено непокривено лице. Наше девојке сетиле би се у таквој прилици напо-слетку, да покрију лице.

Код нас је друго срамота. Арапин крије своју жену од света, не жели, да лице њено гледају људи; неће да им се допадне и научили су је, да је то највећа срамота. Са правом честитошћу нема то никаква посла. Има и данас народа на ниском степену развитка, који иду сасвим голи, и не пада им ни напамет, да би то била каква срамота. И то им ни мало не смета, да буду много чеднији од оних, који су веома брижљиво обучени и замотани. Честитост не зависи од тога, колико је ко закопчан.

Наша ратарска девојка боса и у кошуљи не стиди се. А госпођица? Премирала би од стида, да је мушкарац затече у кошуљи. Знам овакав случај: Српкиње, које су се родиле у Бечу и одрасле у Бечу, дођоше у род у банатско српско село. Било је доба жетве и

врло се на авлији. Стигле су у вече, а кад су их ујутру звали у ходник на доручак, оне никако не излазе. — Забога, где сте већ? Дуго су се снебивале, па напошетку кажу рођаци: — Ама забога, како нас можеш звати напоље, кад су тамо још сви радници у — неглижеју. (А они били по обичају у гаћама и кошуљи).

Иначе није ни код госпођица увек тако строго. Обично су закопчане до грла, а на баловима носе хаљине, које су кадгод толико исечене, да се на оба планиглоба сасвим лепо види Северна Европа и Северна Америка. На морским купатилима већ нема толико срамоте. Тамо се мушкиње и женскиње измешано купају у приличној голотињи, па није срамота. Види се, да су све ово обичаји, који са правом срамотом, управо са честитошћу немају никаква посла.

У 17. веку ишли су у Немачкој сви голи у постељу. У Данској је био такав обичај до 17. века. Један пољачки офисир преноћио је у оно време у једној Данској кући. Њему је тај обичај био стран, па је питао домаћина: — А зар вас није срамота? Домаћин му рече: — А што да нас је срамота? Што је Бог дао, није срамота; платно је цео дан на нама, па нека се одмори бар ноћу.

У Средњој Африци, нарочито на горњем току Нила, има племена, која никако не покривају тело. У Уганди је обичај, да се мушки мало обуку, кад им је каква светковина, али није обичај, да се и женскиње икада облаче.

Далеко пре, но што се човек почео покривати и облачити, он се почео лицкати и кинђурити. Људи су се китили птичјим перјем, жене су носиле о врату шкољке, а осим тога људи и жене прстење на ногама, рукама, у ушима, у носу и бради. Швајнфурт каже о Барима (који живе на доњем току реке Нила): — Жене главара имају на себи скоро пола центе гвоздених и свакојаких адиђара, што су размештени по целом телу. Понегде мажу цело тело црвенкастом и жутом

земљом, провлаче кроз косу црвене кончиће од биља и урезају шаре по лицу и грудима. Доцније су се тетовирали итд. У прво време више се лицкао мушкарац, да лакше привуче и освоји жену. Данас се више лицка женскиње, можда и она зато, да лакше освоји, јер се променуше прилике.

Тек после овака и слична лицкања дошло је одело. Прво покривање појединих делова тела кецељама, па онда где беше хладније дођоше кожно доламе. Али се облаче људи и тамо, где према топлоти не би било одвише потребно одело. Са оделом дошла је разнеженост и кијавица. Јер је кијавица болест културна човека. Тек у старом Риму поче да се појављује кијавица. Њу су сматрали као срамотну болест, јер су презирали оне, који морају да употребљавају мараму.

Човек воли, да се у свему изједначи с околином својом. Колико год може, неће да заостане иза других, нити да буде лошији од њих. И кад се други почеше китити и покривати, било је свакоме зазорно, да остане неналицкан и го. То је та — срамота, управо из тога се развила срамота.

Мора се признати, да се у културна човека развио полако осећај, како је стидно не сакривати голотињу тела. Али је тај осећај постао, развио се у нама, није нам урођен. Не може ни бити урођен, јер човек не долази одевен на свет. Према томе може се рећи: Стид је зауздавање дивљег нагона. Покривањем голоотиње хоће једна страна да не изазива, а друга страна се онда лакше уздржава.

Наравно, стид се развијао и развија у много праваца. Али смо у неким правцима претерали и постали не само смешни, него нам се то љуто свети.

Није баш одвише стидно читати неке бедне романе, који су писани с намером, да успаљују. Али је стидно читати научне књиге, које претресају истину и хоће озбиљно да нас обавесте о оном, што је потребно да зна и човек и жена. Стидно је матерама, да обаве-

штавају своју женску децу о оном, што се никако не може сакрити. Остављају, да се деца сама, узајамно, али криво, обавештавају, или да их обавештавају слушкиње. А децу учимо само толико, да треба да оборе главу и поцрвене, када је о неким питањима реч. Али ова врста стида пада. Културни родитељи не стиде се више, да васпитавају децу. Јер је истина: — Девојка, која иде по свету необавештена, мора захвалити случају, ако у данашњем свету не — залута.

*

Сада да видимо морал. Морал је друштвено правило, које нам свима подједнако прописује, како треба да живимо и да се владамо.

Морал је латинска реч и значи обичај. Та реч сасвим згодно обележава ствар, о којој је овде реч. Свака човекова заједница, гомила, племе, народ, удешава свој рад према свом развитуку и према приликама, које постоје. Појединци у свакој заједници изједначују се. Где у заједници сваки друкче мисли и ради, тамо се мора заједница растурити, тамо не може постојати. Потребно је било, да у заједници наступи изједначење. Изједначење у језику, у вери, у схватању, у свему. Све то па и обичаји излазе из једнака схватања чланова заједнице. Ко не признаје постојеће обичаје, морал, своје целине, већ ради против тих обичаја, тај долази са целином у сукоб. О томе кажу, да је настран, да није њихов. У стара времена борило се друштво против таква појединца на свој начин. А кад у човековим заједницама постаде јачи ред и јача веза, онда се из обичаја развио закон. Главни обичаји ушли су у закон. Дошла је заповест, да се сваки мора држати заједничког обичаја, а ко закон прекрши и хоће друкчије, тога казне. Закон треба да излази из обичаја. Где је закон друкчији од обичаја и схватања народа, тај је закон рђав, већина негодује.

Наравно, да се мењају прилике, па према томе и обичаји и закони. Али та промена не бива нагло.

Испрва само појединци осете потребу, да обичаје и законе треба мењати, јер нису у складу с потребама живота. За тим наступа борба између старог и новог, и само се полако мењају у једном народу главни обичаји и закони.

Откад има закона, обичаји нису обавезни. Мора се само оно, што је ушло у закон. Али и они обичаји, који нису ушли у закон, одржавају се. И то строго. Кад код Србина неко сеје, па не баца семе како се сеје, него обратно, таквог би у селу презрело јавно мишљење и казало му, да је луд. Живети невенчан, па ма иначе у љубави, не трпи још увек јавно мишљење итд.

Наравно, ако се један народ јогунасто држи старих обичаја, па чак и оних, који су се преживели, онда он долази у сукоб с потребама свога живота, и онда штети себе и пропада.

Но да видимо сад, шта је морално? У књижевности употребљавају сви народи реч морал, а наши употребљавају за тај појам речи: Доброта, душевност, честитост. Реч честитост канда је још најближа појму морала.

Свуда је, све доскора превлађивало схватање, да је сваком човеку већ урођено, шта је добро, а шта је зло, шта је честито, а шта је неваљало. Човек бајаги доноси собом на свет, шта треба да ради, а шта не треба. Већ му бајаги његова унутрашњост, његова душа то каже.

Овакво схватање није тачно. Да је тачно, људи би отпочетка, па до данас и за сва будућа времена сматрали да је увек једно и исто добро и честито, а друго увек рђаво и неваљало. Историја нас учи, да није тако. Јер оно, што је некада сматрао човек да треба да ради, да је добро и честито, доцније није више. И обратно.

Оно што ми данас држимо да је душевно, о томе људи старија доба нису ни сањали. У старим грчким

песмама, које су очуване до данашњих дана, (на пр. Илијада и Одисеја) нема душевности у данашњем смислу. Човек није имао обзира ни према коме, само према себи. Једина је врлина била утаманити непријатеља. Прве човекове религије не знају за душевност. Не траже честит живот. То се јавља тек доцније. Стари богови нису били морални у данашњем смислу. Нису ни могли бити, када то нису били ни људи, који су те богове створили. Зато је и саветовао Плато својим Грцима: Не угледајте се на ваше богове. И не радите оно, што они раде, (не пијте, не банчите, не светите се). Треба да budete добри итд.

Мојсијев закон (стари завет) тражио је од људи: „Око за око, зуб за зуб.“ Христос је устао против таква учења свом силом. Он је тражио од човека праштање, па чак и то, да љуби непријатеље своје. Но човек је требао да постане много зрелији, много ближи Христу, па да схвати и почне полако примати то.

Што се тиче савести, она доиста постоји. Има нечега у човеку, што га гризе, кад учини зло, а испуњава га задовољством, кад учини добро. Али извор немирне савести није друго, него страх. Ко учини нешто против обичаја, закона, честитости, мора стрепити, да ће га постићи казна закона, или презир људи, ако се прочује. Ко учини добро, мора осетити задовољство, јер је учинио нешто, што одобравају обичаји и свет и због чега не мора зепсти и стрепити. Савести у том смислу има, само та савест није у свима временима дрхтала због једне и исте ствари једнако. Када Бушмену пребацују, што се докрада до туђе жене, он се чуди томе и каже: А што да не?! Лепо је имати жену другога. Не осећа грижу савести. И они народи, који још једу људе, не стиде се тога, не гризе их савест. Они граде читаве светковине у почаст томе. Један Африканац на ниском степену развика хвалио се мисионару, колико је он побио жена, људи и деце. Мисионар му рече: Шта мислиш, шта ће ти казати

Бог, што си побио толике људе, жене и децу из твог рођеног племена?! — Онај га је зађучено гледао. Шта ће ми казати Бог? Казаће, да сам добро радио. — Види се дакле, да се човеково схватање о добру и злу мења, и да од тог његова схватања зависи, како ће се понашати његова савест.

Кинези су имали великог мудраца Конфучија. (Родио се 551. год. пре Христа). Он је у оном давнашњем времену прописао својим земљацима, како треба правилно да живе.

Конфучи је у питању морала био врло близу истини. Тражио је праведан и mudar живот, а изрекао је: Што није мудро, што није према приликама, не може бити праведно. То је отприлике оно, што се у питању честитости слаже с данашњим савременим схватањем. Оно што се противи животу нашем, не треба да радимо, није мудро. А што год није мудро, није ни праведно.

Енглеz Мартен покупио је сва учења Конфучијева и изнео их на јавност. Тамо има, да је Конфучи изрекао далеко пре Христа: Не чини другоме, што не желиш, да други теби чини. И боље отрпи од другогa неправду, но да је ти другоме чиниш. Праштај увреде, и понашај се према разним људима разно, да те могу разумети.

Овде је на сваки начин главна она основа: Што није према приликама живота, није мудро. Што није мудро, није ни праведно. Све зависи дакле од тога, да удесимо свој живот онако, како прилике тога живота захтевају. Јер живот иде напред. Наш рад треба да је удешен у корист живота. Што није удешено у корист живота, није паметно и не може бити ни праведно.

Ово није било ни потребно говорити човеку. Јер се човек у главном од вајкада држао тих правила. Цела се његова историја кретала у том правцу. Човек није могао друкчије, он је морао тако. То је закон

његова опстанка, само човек није познавао тога закона. Тај је закон деловао на човека и против воље његове.

У свету постоји један велики, општи, главни закон. Томе закону подлеже све, што је у свету. Ми смо доскора мислили, да само у човеку и животињи постоји урођена тежња, да се одржи. Управ, да одржи себе и своју врсту, фелу. Али је то гледиште уско. Није само у човеку тежња, да се одржи. Та је тежња у биљци, у камену, у сваком и најмањем делићу света. Да тога нема, не би било света. И камен има у себи снаге, која спаја поједине ситне делове његове, да се не распадне.

Тај велики закон, што постоји у целој природи, подлога је целом човечјем животу. *Све што је најпоборно проишло човекова животно, дакле и проишло његова здравља и најпоборно, не може му се свидети.* То му није ни корисно, ни паметно, ни добро, ни честито, па ни — лепо. А што користи човекову животу и његову одржању и одржању његове заједнице, то му је корисно, добро, честито, душевно, лепо.

Овај велики закон, о одржању свега што је у свету, људи су опазили прво на себи. Осетили су, да је човеку урођено, да одржи себе и своју децу. После су људи опазили, да је човеку урођено, да одржи своју фелу, ближње, урођено му је, да се мења и напредује. Али, када се боље промотри ствар, види се, да све оно друго излази код човека из оног једног главног урођеног закона, из тежње одржања.

Досадањи развитак човеков показује нам, да човек не може сам. Природа га је сама гурнула у гомилу, кад га је везала за породицу. Жени на почетку заиста није било лако, да у великој опасности вуче и дете собом и да гладна одваја комадић и за свој пород. Али је она како тако решила то питање. Да то није била у стању, не би било данас на земљи људског живота. Па је и у свему другоме било тако. Природа је полако учила људе, да имају обзира према

другима. Ако је ко ономе давнашњем човеку ма и најмање сметао, или му је био на путу, он је њега по глави. То је било најбрже и најугодније. Јесте. Само је била незгода, што је и онај други умео ударити по глави. После многих разбијених и крвавих глава научио се човек, да су и други на свету, не само он, и да те друге мора трпети, ако хоће да и они њега трпе. Није тек Конфучи, и није тек Христос научио човека: Што ниси рад да теби други чини, немој ни ти другоме. Многе крваве главе казивале су му то још пре.

Човека је природа гурала у гомилу, јер је корист његова живота захтевала то, и он је све јаче увиђао, да и његова корист и корист заједнице захтевају међусобне обзире. У тим обзирима је доброта, корист, душевност, честитост. И то је та корист, душевност, честитост, што је основана на природи, на потреби човекова живота. И није потребно тражити далеко и у висинама оно, што нам је тако близу. И данашња човекова заједница није још готова. Али ми видимо неоспорно једно. Што год је човекова држава развијенија, тим више има човекових задруга. Човек се удружује данас на свима пољима, да сваком појединцу буде лакше. Удружује се да пева, да се весели, да ради, да купује, да продаје, да путује, да ствара. И место користи појединца, истиче се све јаче напред корист задруге, корист заједнице. А у тој заједничкој користи човек све већма налази и своју личну корист. Развитак човеков учи нас, да смо једно и да треба заједнички да радимо и заједнички да живимо. Са овог гледишта види се јасно основ, са кога треба да пођемо, кад је реч о томе: Како човек треба да се понаша према себи и према другима? Правилан одговор на то питање може нам дати само природа и закони човекова развитка, а не празна измишљања и мудровања, која се не оснивају на стварности.

Настаје питање: А ко је човекова заједница? Ко

је наша фела? Ко је наш ближњи? Испрва је човек био сам себи ближњи. После видимо породицу: Матер и децу. Онда улази у ту породицу и мушкарац. Онда се удружују браћа. Братства. Онда долази племе, и напослетку сродна племена се збију у једну велику заједницу: народ.

Када је неко питао Христа: А ко је мој ближњи, Христос му је одговорио: Сваки човек. И заиста је човечанство права потпуна заједница човекова, само још човек није дошао до тога.

Данас поједине човекове заједнице још ратују. Али после многих крвавих глава увериће се и оне, да су и други на свету, да и ти други хоће и морају да живе и да једни друге морају трпети. Па ће и ту доћи до оног великог споразума: Што ниси рад себи, немој ни другима, а што себи желиш, допусти и другима.

Видели смо, да свако доба има своје нарочито схватање о томе: Шта је добро и честито. То схватање улази у обичаје, па доцније и у законе. Но у разним временима захтевала је корист човекова живота час једно, час друго. То зависи поглавито од економских прилика. У доба страховитих економских прилика човеку је корисно, паметно, добро, честито, ако тамани „залишну децу“, убија изнемогле старце, па једе и људе. На оном степену економског стања, и оном степену умнога развитака, он није умео друкче да помогне себи и оне страхоте биле су му — корисне и добре. У оној мери, у којој се поправљало економско стање човеково, он има далеко више обзира према својој околини; могућност његова живота лакша је, и према томе се мења његово схватање о честитости.

Шта је то напредовање? пита Оствалд. И одговара: Напредовање је усавршавање нагона. (Дакле усавршавање човеково у оном правцу, да одржи себе и своју фелу.) А шта је култура? Поправљање економског стања. (Лакше набављање и усавршавање свију оних

средстава, која су нам потребна за угоднији живот. Наравно, да „средства за живот“ не значе само средства за телесни живот, него и средства за душевни живот.

После свију ових претходних разлагања могли би бити у главном начисто: Шта је то честитост? И могли би бити начисто и с тим, на основу чега ћемо да измеримо и одлучимо: Је ли данас нешто честито или неваљало? Свако оно дело, које је наперено против нашег живота, здравља, напретка, опстанка, не може нам се свидети, не можемо сматрати да је честито. Ко штети у томе једнога члана заједнице, тиме штети уједно и целу заједницу. И свако оно дело, које је наперено против заједнице наше, не може нам се допасти и не можемо сматрати да је честито. Са овог гледишта: Човек је учинио своју дужност, ако не штети себе у здрављу, животу, напретку, а не штети ни друге у томе. Ово и једино ово, могу бити главна начела оне честитости, која је у природи. Овај и само овај закон о честитости прописује нам воља света, која је над нама.

Доскора је свет мислио: Ко што ради, себи ради. Али у истини друкчије стоји ствар. Онај, који на пр. на лакомислен и непотребан начин убија своје здравље, постаје неспособан за рад, живи од туђе муке, троши туђу заслугу, а сам ништа не привређује. Ко тако ради, тај није пријатељ заједници човековој. Тај није ваљан члан људског друштва, него неваљао. Културан човек може живети и постојати само на основу заједничког рада, а ко само троши туђу муку, а ништа не привређује сам, тај штети људско друштво. Друштво одржава децу у оправданој претпоставци, да ће и они радити за заједницу, кад одрасту. Друштво је дужно да издржава остареле и немоћне већ и стога, што су радили и привређивали у доба снаге своје. Али онај, који је на лакомислен начин убио здравље своје и постао неспособан члан друштва, такав нема права, да важи као честит.

Наравно, да велики део кривице појединаца пада и на заједницу. Та заједница не обавештава довољно омладину, не ствара установе, из којих би излазио паметнији, кориснији, честитији живот.

Међутим, онај развратан живот, што га многи проводе, има и других црних страна. И то како црних. У Св. Писму забележене су и ове значајне речи: „Очеви једу кисела грозђа, а деци трну зуби од тога.“ И: „Греси родитеља свете се на деци.“ Овде је питање: Имају ли родитељи права, да живе развратно, непаметно, па унесреће и своје потомство? Имају ли права, да рађају болесне, богаље, луде, злочинце и блуднице?! Зацело немају, јер ово није одржавање и усавршавање подмлатка, него упропашћивање и уназађивање подмлатка.

Нова је наука данас већ несумњиво утврдила, се што више троши у држави силовита пића, тим јаче расте број телесних и умних болести, а те су болести наследне. Баш они родитељи, који су у блуду и пићу покварили крв своју, рађају злочинце, блуднице, блесавце, самоубице. Ове се чињенице не могу више порицати. Статистика свију држава доказала је то несумњиво. Поквареност телесна и душевна наследна је. Истина је, да и рђаво економско стање, сиротиња ствара болести, злочинце и блуднице, али је истина и то, да разврат ствара то исто. Непаметан живот, који се противи човековој нарави, не може се више сматрати као нека „раскалашност“, лакомисленост, него се мора сматрати као неваљалство, јер трује човеков живот и подрива га. Стога и постоји данас захтев, да се забрани брак онима, који нису здрави и нису способни за брак, и који би доносили на свет болесно, отровано потомство. То је и у интересу појединаца и у интересу целине, да би се спречило очигледно окужавање човечанства. У појединим америчким државама увели су већ општи обавезан лечнички преглед оних, који

хоће да ступе у брак. Ето, то је морал данашњих дана, и мора се рећи да је оправдан.

Када са овога гледишта уђемо дубље у ствар, онда видимо, да је много озбиљнија и пространија дужност човекова, који живи у заједници, но што се досад обично сматрало. Оно, што живи у човеку, оно његово „ја“, хоће да ужива, да се развија и напредује. Но човек, који живи у заједници, дужан је, да то призна и другима. То је онај морал: Што желиш себи, не крати ни другима. Сваку слободу, и личну и политичку и економску, треба распротрти на све. Наравно и на женскиње. Слутовати ма кога члана човекове заједнице ма у чему, што имају други, то је против живота, против човекове природе, то је неваљало. Из наведенога јасно је, да човек који ради против целине, не може се назвати честит.

Многи додуше не раде против, јер не раде ништа. Они стоје по страни. Хоће да уживају све благодети заједничког живота, и уживају их, али се они не мешају ни у што. Светозар Марковић је казао: Пасивно поштење је равно непоштењу. Другим речима: Не бити непоштен, то још не значи бити поштен.

Када су камењем засипали архиђакона Стевана, само су га неки тукли камењем. Други су им додавали камење, трећи су им придржавали горње хаљине, да им буде лакше бацати се, а неки су мирно стајали у хладу и засенку својих кућа и посматрали. Може се слободно рећи: Грешни су они, који су камењем засули човека. Али нису мање грешни ни они, који су им додавали камење. Но најодвратнији, па и најгрешнији су они, који су можда могли да помогну, али су у засенку својих кућа мирно посматрали неправду.

Фридрих Ал. Ланге у својој историји материјализма поставио је питање: Са чега су пропадале државе? па је дошао до овог закључка: Када у држави отме

маха блуд жена, и када људи немају других светиња, него се почну увлачити моћнима под скут, онда је то поуздан знак пропадања.

Ми данас и сувише често жигошемо ситнице и приказујемо их као неваљале. Осуђујемо мање ствари, као неморалне, које су бајаги у противности са човековом дужношћу и са човековим животом. А оно што је крупно, превиђамо, не осуђујемо, него шта више — ценимо и поштујемо. Тај је морал лажан и цел му је, да прикрије право, велико неваљалство и одврати нашу пажњу од онога, што је у истини штетно по заједницу човекову и служи само користи појединца.

Са овог гледишта, и неједнакост у заједници није морална.

Дошли смо прилично начисто, откуда извире човеков морал. Као што извор извире из дубине земље, тако извире морал из дубине човекове природе. У даљем току налазимо разлике. Онај извор, који тече преко камена, дуж кристалног стења, чист је и бистар као и онај кристал. А извор, који тече дуж јаруга, преко лабаве земље и мочари, мутан је и пун муља. Ако живот човекове заједнице тече преко чврстих економских установа, онда је и морал бистар и чист. А ако наш живот тече преко економских мочари и муља, онда је и морал мутан и црн.

Ово је природни закон. И ако хоћемо природном закону да изађемо на сусрет, онда је дужност наша, да у правцу природног закона удешавамо живот свој. Стићи ћемо мети свежији, здравији. Нећемо ли тако, онда ће нас она велика природа завитлавати својом неодољивом силом и избацити нас са поломљеним ребрима ипак онамо, куд нам је пут прописан.

Почетак изједначења.

Прекинули смо историју жене баш онда, када јој је било најгоре и кад је мушкарчева превласт достигла врхунац. У оно доба је понајпре могла понићи она пословица: Када се роди мушкарац, радују се и суседи; када се роди женско, и зидови плачу.

Али је наступио обрт. Постепено, неприметно, али је наступио. Запкрипе тврда реза, и пред женом и девојком отворише се врата очева и мужевљева дома

И она изађе на улицу, у свет, у борбу, у живот.

Ко је отворио тврдо забрављена врата жени и девојци?! Она то није учинила сама, јер беше слаба за то. Нису то учинили ни очеви, ни мужеви, ни браћа њихова, јер се то догодило против њихове воље Или је зар то учинио какав божји анђеол? Није! То су учиниле нове економске прилике, које су наступиле у току даљег човекова развитка. Па да видимо те нове прилике.

Форме средовечне државе познате су. Мимо владара стоје на врху светски и црквени великаши. Њихов је посед огroman; народ је пак кмет, управо роб на спахинској и црквеној земљи. Тај роб на туђој земљи није имао никаква права.

Но државе су се полако развијале. По тржиштима и средиштима ницали су нови сталежи, занатлије, трговци, уметници. Њих је стварала развијенија потреба човекова живота. А занати и трговина не могу се развијати у неслободи и не могу се развити у мраку. Потреба њихова живота гонила их је, да траже политичку слободу и школу. У овоме су их понегде

помагали и владари. Хтели су више чиновника и већу своју војску. А великаши и свештенство нису хтели плаћати порезу. Црква је говорила: Ко је још порезао Бога!? Светски великаши су говорили: — Ми сваки издржавамо оружане људе. И кад навали рат, бранимо земљу. То је наша пореза.

Најмање је имао новаца ратар. Кмет на туђој земљи не производи много. Нема рачуна, да се усиљава. Он зна, да му од плодова остаје само толико, колико му је најпотребније, да може бедно живети, а све му друго одузму на трећину, десетину и друге дажбине. Он није хтео више да ради, но што је радио дотле, него се бунио.

Онакво стање није било даље могуће. Онај сталеж, што се развио по градовима и тржиштима, грађански сталеж, стао је на чело покрета, тражио је политичку слободу, тражио, да се укине превласт светских и црквених великодостојника, и тражио, да се ослободи кмет. То беше слободњаштво, такозвани либерализам. Вође тога покрета сањале су: Слобода је свемоћна. Она ће донети просвету, благостање, срећу. Волтер је мисли онога доба исказао у овим речима: — У природи нема тога, да се једни рађају оседлани и зауздани, а други с мамузама на ногама.

И настаде преврат. Негде револуцијом, негде мирним путем. Наступило је такозвано доба уставности и слободе.

Но показало се, да сама уставност и политичка слобода, под незгодним економским приликама не вреде. И та слобода није донела ни праву слободу. Кмет је био ослобођен, али је добио мало земље, а да би могао постати самосталан, или је ту земљу примио под сувише тешким теретима.

Али је била проглашена: слободна утакмица. И дуго се разлегао поклич: — Бедни и невољни, ево вам ваше право! Где год ко жели, слободно му је настанити се! Може се занимати, чим ко воли. Нема

повластица. Држава не сме никога да помаже, никоме да смета. Утакмица је свакоме слободна.

И тада је настала страховита економска борба. И у тој борби било је, као у свакој борби, победиоца, који су се нагло обогатили и било је побеђених, који су нагло сиромашили. А и једни и други били су чланови исте заједнице.

То је природна последица сваке необуздане економске утакмице, којој нема границе. Та борба иде до уништења једних и ствара милијардере од других. А заједница је све то мирно гледала и остављала, да све иде како иде. Бајаги једнакост и слобода захтева, да се држава ни у шта не меша, па како коме буде.

На темељу такозване слободне утакмице, појавила се у историји човековој нова сила, капитал. Из свију сталежа створио се нов сталеж, такозвани трећи сталеж, — капиталистички.

У току овог новог економског стања поче сама од себе да се руши мушка превласт и да се крши оно дотадање круто очево и мужевљево право над женскињем. Невоља, што ју је код читавих гомила створила слободна утакмица, разбила је многу и многу кућу и раздрускала стару породицу. Кад је глава куће испала на улицу, испала је с њим заједно и жена и девојка. Онај горди господар породице није више доносио у кућу довољно хлеба за све, него је морала с њим заједно у надницу и жена, а замало и девојка. Жена је дакле дошла у нов економски положај. Чим је жена и девојка заслуживала као и човек. њихов се положај морао почети да мења. Њен је углед растао, њена је самосталност јачала, мупкарац је о њима више водио рачуна. Њихов утицај постаде јачи у породици. А како је у породици, тако замало бива и у заједници, јер се заједница оснива на породицама.

Наравно, ново економско стање није преко ноћ могло изменути све прилике. Мушкарац је још увек призната глава породице, он тражи покорност и

послушност; онај стари ред од више хиљада година имаће свога трага још и у будућности. Али ко сме рећи, да је жена оно, што је била некада. Види се јасно, да се њен потчињени положај губи и да је полако дошло време изједначавању, дошло време другарству између мушкарца и жене.

Капитал са својим великим фабрикама, поче да стеже и малог занатлију, који је одлазио у фабрике или је бедно таворио. И он није могао више сам да издржава породицу, како је научио Његова жена не ради више само по кући, него ради помало и туђе, а његова кћи или помаже матери, или се одаје на шав, постаје шваља, кројачица. Велика је срамота била некада радити туђе, нарочито женској. А нечувено је било, да девојка крај живих родитеља иде из куће и зарађује. Није тешко замислити, како се мргодио онај горди и строги занатлија, када је гледао, како његово женско дете иде сваки дан из куће на рад, а његова жена мора да излази на пијаце и на вашаре. Али није могло друкчије. И кад жена није могла више економски да буде оно, што је била пре, морало се полако и у свему другом гледати на њу другим очима.

Па и у чиновничким кућама наступио је за мало нов ред. Мањи чиновници су доста слабо плаћени, а онај круг, у коме се крећу, живи раскошно. Нису могли лако ван света. Она несигурност, коју је донео нов ред, поче у интелигенције да изазива страх. Како ће „пристојно“ да издржава жену, да школује синове, и како ће да уда девојке. И шта ће бити од толиких девојака из „бољих кућа“, када се тако доцне и тешко жене данашњи младићи. Хоће ли та девојка изгледајући младожењу да плете седе, и како ће да живи, кад остане без оца и мужа. И она поче полако да се одаје на науку, хоће да се осигура сама, када је већ отац не може осигурати. И она поче да учи за учитељицу, за књиговођу, за професора, доктора... И у

тим круговима дакле, мења се економски положај девојке, па и она није више оно, што је била.

Истина, било је и у прошлим вековима женскиња, које су постале самосталне. Било их је, које су се истакле у трговини, у науци и у уметности. Али су то били поједини случајеви. Изузеци. Способност човекова, која је у једнакој мери у мушкарцу као и у жени, под оним старим приликама није могла да избије из жене, ван у изузетно сретном случају. Она је била спутана. Сад ју је невоља ослободила. И када већ мора и може да полеће, многа се већ издваја и полеће и изнад просечне висине.

Из свега видимо, да ослобођење жене није поникло намерно, на основу неких великих човекољубивих начела. Није поникло човековом вољом и борбом, јер је борба у том правцу била мала. Ослобођење жене догодило се против човекове воље, ван његова очекивања. Ослобођење жене дошло је по човека сасвим изненада, а на основу природних закона развитка. Само су ти закони били човеку доскора непознати.

Оно старо политичко слободоумље (либерализам), хтело је политички да ослободи мушкарца, а ослободило је економски жену. Истина, мушкарци су добили мање више политичке слободе, али се показало, да политичке слободе по себи не повлаче за собом економско ослобођење. То беше сасвим лажна претпоставка, која је оне декламације о слободи убила у главу. Политичка слобода без економске независности не вреди. Политичка слобода донела је само јаче економско исисавање, тако страшно исисавање, као никад дотле. Докле год онај, који производи, нема у рукама и средства за производњу, дотле он није економски слободан. А и политичка слобода му не вреди. На биралиштима се показало непобитно, да су они, који беху економски јачи, имали снаге и утицаја да одвуку читаве гомиле ситних и малих, па и великих у своју службу. Они економски јачи основали су

28

новине, они су своје златне ланце провлачили кроз брњице многих чувених научењака и политичара и вукли их за собом. И ти су доказивали, како је народ незрео, бар маса. Кад су жени везали крила, онда су и о њој говорили: Ето, она не може да лети! Доказивали су, да су само неки кругови позвани, да воде и управљају. Неки су тражили отворено, да сироте треба одржавати у сиротињи итд. Међутим се показало, да је Русо имао у главном право, кад је у своме друштвеном уговору (*Contract social*) казао: Ни један човек не треба да буде тако богат, да може другог човека купити, а ни један човек не треба да буде толико сиромаш, да га други може купити. (Ово би данас значило: Сваки човек треба да буде пре свега економски осигуран).

Наравно, да се нису продавали сви, као што се не продаје ни свака, која западне у невољу. И не краду сви, који су сироти, иако је неопориво доказано, да број крађа расте с растењем сиротиње. Наопако, где би био свет, кад би сваки појединац подлегао. Било је и има много економски зависних, који нису подлегали јачем утицају и жртвовали све друго, а нису жртвовали своје политичко уверење, али то не могу сви. Један део, често велики део, подлеже. Сви они, који данас траже на пр. тајно гласање, подупиру тај захтев тиме, што они, који су економски зависни, не могу да се отргну утицају оних економски јачих.

Овај преврат, о коме је реч, није се развијао у свима државама у једно време и у једнакој мери. То је зависило од тога, у којој се мери развијала слободна утакмица. У Угарској и Аустрији на пр. развила се капиталистичка производња јаче, и Срби који живе у тим земљама, искусише у јачој мери ону промену. У Србији и Босни на пр. где су Турци тако дуго задржавали старо стање, капиталистичка производња није могла још довољно да развије, а да би могли у тако јакој мери видети нове последице.

Слободна утакмица створила је силну невољу у саразмерно веома кратком времену. Доста ће бити навести само неколико примера. Велике гомиле света, милијуни, почеше испред те невоље напуштати своје огњиште и селити се у бели свет, нарочито у Америку.

Но до пођемо даље и загледамо у нове прилике, које су најтешње везане са жениним положајем. Ми смо видели код народа, који су на ниском степену развитка, да је тамо увек велика невоља и несигуран опстанак. То је узрок, што народи на оном економском степену тамане многу новорођену децу. То бива из страха, да ту децу неће бити кадри одржати и однеговати. Под бољим економским приликама тај се обичај сасвим изгубио. А у доба „слободне утакмице“, видимо, да се тај несретни обичај поче враћати у великој мери. Јесте, повратило се оно старо зло, иако у мало друкчијој форми и одећи. Ми га добро познајемо из историје. Наравно, данас није више обичај дочекати, да се дете роди, па му онда раздрускати главу шиљастим каменом, или га удавити. Она прастара жена није умела друкчије. Данашња жена је ученија. Она и не дочека, да јој се роди дете, које ће јој бити на терету. Она утамањује „залишну децу“, још док су у утроби њезиној. Видите ли старо дивљаштво од пре много хиљада година, како ускрсава у 19. и 20. веку, и то на ђубришту економске невоље. Говорите са лечницима, свештеницима, с људима, који добро познају данашњи народни живот, и ви ћете се зачудити, у коликој страховитој мери постоји данас стамањивање порода. Они случајеви, који долазе пред суд, (јер закон казни такве поступке) веома су ретки. За шири круг остају поједини случајеви у тајности, али знају их суседи, и зна их јавно мишљење.

Када би хтели да уђемо још дубље у ствар, могли би справом тврдити, како ни мужеви нису врло далеко од тих догађаја. Бар већином нису. Није још тако давно, када се хорила песма:

„Није газда, ко има волова,
Већ је газда, ко има синова . . .“

Данас се већ говори, како је отхрањивање деце скупо. И муж и жена, кад су на само, много претресају: Шта ће и како ће, кад навале на њих деца? Жена обично добро зна, шта сме, шта не сме. И добро зна, где сме, а где не сме. Обично је, да муж „не зна“, бар није разговарао са женом. Али после неког времена погледа је некако чудно, заврти озбиљно главом и пребаци јој: — Овога ти и онога ти женског, ти си и опет нешто урадила! Хајд, хајд, видим ја, да ћеш једаред заглавити. И онда — тачка. Нема више говора о томе, а жена то сматра као да јој је казао: Пази добро, што радиш, да не заглавиш. А замислите онога „орјатина“ од само пре 60 до 100 година. Шта би тај радио, да је ма само издалека посумњао на такво што. Док би је погледао, прескочила би плот и побегла у десету кућу, да се скрије, а кад би је дохватио, раздерао би је. Онда је постојала пословица: „Деце и лонаца никад доста у кући.“

Па тако и јавно мишљење. Шта би оно пре 60 или 100 година? Цело село би устало против такве отровнице, која стамањује пород. Попљували би је и презрели. А сад? Старији људи мргоде се, врте главом, али многи и многе кажу: Па шта зна? Како ће и да отхрани више деце. Неки и неке отворено веле: Имала је право! А неки и неке као да су читале, шта је Сенека писао о томе, па кажу: — Маните је. Бар ће ову децу боље исхранити и извести их на пут.

У Немачкој су две три године пред почетак рата имали радници и мали чиновници многе јавне скупштине, где су отворено говорили: — Шта се државе тичу наша деца. Нећемо да их имамо. Држава се не брине за њих, а ми нећемо да рађамо туђе надничаре и милоснице.

У овом погледу имамо веома занимљив пример,

који нам је веома близак. Када је дошла „слободна утакмица“, српски је народ живео већином у задругама, такозваним комунијама. Браћа се нису делила, нису ни њихова деца, него су проширивала кућу. Свака је задруга имала кућу са многим зградама и земљу, што беше заједничка својина. Нико то није могао продати, задужити, ни поделити. Те су задруге живеле на својој земљи, извор њихове производње беше дакле у њиховим рукама. А то је најсигурнији економски основ за напредовање.

Из овог осигураног економског опстанка пониче у задружним домовима живот, коме можемо у многome позавидети. У таквој задрузи је подељен рад. Било је старијих који ће да поучавају и надгледају; било је млађих, који ће да раде земљу; било је шипараца и шипарица, који ће да чувају стоку. Женске су радиле домаће послове, сириле млеко, ткале и шиле. У таквој кући није наступила беда, чим се које поболи. Било је, ко ће да негује; било је, ко ће да пази на децу. Таква је кућа могла да дочека госта, у таквој кући старији нису били на терету.

Ето, та осигураност је извор онога чистог морала, што га налазимо у тим задругама. У тим задругама се живи осигураним животом. Крађе и преваре су веома ретке. Женски образ чувају као зеницу. Старост поштују. Браћа се помажу. Девојке опремају. Оне дају дарове мужевљевој родбини и одлазе у мужевљеву кућу с опремом. Многе с дукатима о врату, који су њихови. Тамо се стално говори о образу. Главу подај, образ ни подашто. Није ни тешко: У осигураним задругама није долазило искушење. У дугим зимњим вечерима састајали су се чланови на посело, тамо су причали народне приче пуне морала, тамо су ницале оне јединствене народне песме. Деца су била божји благослов. У онаквој околини беше немогућа и мисао, да жена утамањује свој пород.

Истина, и у задругама је била потчињена жена и старешини и оцу и мужу. Главар задруга није могла

бити жена, бар не под редовним приликама. Жену редовно нису примали у савет, кад је било речи о важним домаћим пословима. Али њен положај ипак не беше страшан, као ван задруге. Рад оне гомиле жена у задрузи био је видан, осетан, па и поштован. То је био узрок, што је у нашим породичним задругама почело стање жена да се поправља, а не да се погоршава.

Те су задруге почеле боловати, кад су се у њима намножили чланови у тој мери, да није било више довољно земље, на којој би налазили сви рада и издржавања. Требало их је у њихову правцу преобразити, реформисати. Но то се није догодило.

Код нас у Угарској је 1884. год. донесен закон да се задруге морају разделити, да сваки зна, шта је његово, и да може с тим радити шта хоће. Да овај прелаз буде без већих трзавица, није удешено ништа. Пониче хиљадама парница, свађа. При раздруживању имали су посла не само судови и адвокати, него и ножеви.

И наста инокоштина. Човек са женом и децом на малом, задуженом имању, и нико не зна, шта ће пре. А деца поделише доцније оно мало имања, распродаше земљу онима, који и нису били ратари, па радише на туђој земљи. И сад већ матере стрепе, како ће да дочекају дете. Како ће поред онолика посла да га одрже, и шта ће у овако тешком времену да буде с њим. Оно, на што матере данашњих жена нису ни помишљале, то су неке њихове ћерке извршивале.

С наглом променом економских прилика променуо се у свему нагло и морал. У данашњој невољи не једе човек људско месо, али човек човека упропашћује на други начин, све га чешће вара и исисава. Човек не напушта сасвим своје старије, али их све мање поштива. И оно, што давно већ није било више на продају, то се данас опет продаје...

Оно несретно економско стање изазвало је још једну болесну појаву. Страх од женидбе. Ако овоме

страховању од женидбе загледамо на дно, наћи ћемо, да и то управо није друго, него само нова, блажа форма стамањивања порода. Пасивна форма.

Од оних, који су способни за женидбу, највише се жене ратари. Њихова кућа управо и не може никако без жене. Дакле економски узрок. Затим се жене, занатлије и трговци. Код њих је скоро то исто. Најмање се жени надничар, па онда — интелигенција. Отприлике у једном броју. Надничар се не жени, јер нема управо ни где да уведе жену. Не може да је издржава. А грози се и од помисли, шта ће с децом. То је једини узрок, што се велика сиротиња не жени. Опет економски узрок. И код интелигенције пониче страх од женидбе, у главном, из истих разлога. Нарочито се боји, да неће бити у стању децу довољно образовати. Да гледа у кући сиротињу и беду — неће.

Код друге интелигенције се највише жене свештеници. Морају. После њих долазе учитељи. Млади су, кад сврше науке. А младост није страшљива. Да се може цела интелигенција женити од 20 година, вероватно би се сва редом поженила, па како буде. У то је доба и самопоуздање веће; да интелигенција још доцније свршава, без сумње би се још мање женила. Такав је свет и такви су људи. На брзу руку не могу се сворити бољи.

Било је доста писања о кукавичлуку образованих људи, који се не стиде признати, да нису у стању основати и издржавати породицу. Није помогло. Без сумње би се још мање женили, да морају као „во времја оно“ да купе жену, или да одраде у таста женину цену. И без сумње би се још мање женили, да данас многа и многа жена не доноси приличан мираз. Али либерализам није пустио жене у школу, да их ослободи њихова потчињена положаја, није их пустио у школу зато, да учествују у управи, да буду равноправне. Не! Они мушкарци су хтели да оставе жену

тамо, где је, само су желели да им буде ближа, да их боље разумеју.

Сад се мушкарац поплашио најозбиљније: Ко ће му сладити горке дане живота његова, ако се жена помушкобањи? Ко ће му са онолико нежности и миља наслонити главу на суморне груди? Ко ће му од сад гукати и тепати? Јер ако жена оде у занатлије, у докторе, учитеље и професоре, па чак и у адвокате, и ако добије изборно право, па почне на конференцијама и зборовима претресати политичка питања, зар то неће збрисати с ње онај нежни прашак, с којим је досад била посута душа њена? Хоће ли и тада бити онако нежна, питома, пуна чара и дражи? Зар неће жена занатлија и жена доктор и жена ојачар и жена управитељ банке, стојати према мужу у ноћној тишини као сваки други мушкарац, према мушкарцу? И они пољупци биће хладни, а загрљаји њени неће бити мазни, него сурови.

Ето, шта су све измислили браниоци онога старог реда и морала. А зар је човек у прошлим вековима обасипао жену ружама и носио је на рукама као анђела, само да се не утре онај нежни прашак с душе њене? Ако ојачарство и докторство и надничарство није мушкарца подивљало и отуђило од мажења, ваљда неће ни жену. Није то везано за занимање. Да се утре онај нежни прашак с душе, ту би требало да се утре све оно, што је створила природа на човеку и жени и у човеку и жени.

Ако се жена изједначи с човеком у правима, ако њен економски положај постане независнији, не бојте се, да ћете остати без љубави. Љубави ће бити докле год буде било жене и човека. И та ће љубав бити врелија и чистија, када жена буде самосталнија и осигуранија. Једном речи, љубав ће бити врелија и чистија и искренија онда, кад се девојка буде удавала зато, што хоће, а не зато што помало — мора.

Из усавршена нагона човекова изашла је и љубав. Љубав је једини осећај, који само даје и жртвује, па

у том давању и жртвовању ужива. Ко није никад волео, тај је живео само на земљи; ко је волео, тај је већ био помало и на небу. Овде је реч о душевној љубави, а не само о оној страсти, која тако често букне и у мајмуну и кокошки. А она права љубав може да се уздигне само међу онима, који се разумеју, који су слободни, који су једнаки и који су у свему ближи. Праве љубави је досада мало било међу људима. Она ће тек доћи, када се људи изједначе.

Ново економско стање створило је још једну знатну промену, која је од велика уплива на женин положај у браку. То је мираз.

Видели смо, да је некада муж куповао жену. Било је тешко и замислити, откуда жена да и добије мираз. Она је била искључена из наследства, а из породичних задруга није могла ништа изнети, јер је имање морало остати заједничко. Брижне матере су тек доцније измислиле бољу женску опрему и дарове. Као да су схватале, да то не може бити без утицаја на будући живот њихових кћери.

Тек у доба новог економског стања преврнуло се. И то онда, кад је глава породице морао признати, да није у стању сам издржавати кућу. И кад је морао дозволити, да му и жена и девојка помогну и донесу у кућу оно, што му треба за издржавање породице. Тада је тек ушао у обичај мираз. Девојка по могућству доноси припомоћ за издржавање породице, чим ступи у мужевљево кућу.

Мати кћери вуче, ако само може. Судбина кћерина ближа јој је; она је ту судбу и сама препатила. Неће да јој дете однесе мужу само голу душу. Хоће да зајази ону некадању „аждају“, која зија крај огњишта кћери њене. И отац није више онолико крут. Кад се већ усиљава и даје кћери мираза, не жели ни он, да му дете буде роб. Девојка друкчије улази у мужевљево кућу с миразом. Хоће друкчије и да живи.

Када је пре ишла жена с мужем, он је ишао напред, она неколико корачаји за њим. Сад тражи, да иде с њим упоредо. Пре, кад је возио жену на колима, он је окренут био према коњима, а она је морала седети уз њега, окренута на противну страну. И данас седи, многа тако, али све ређе. Сад већ сме, да га пита: Шта сам ти ја? — Ово су наравно ситнице, али баш нови „ситнији обичаји“ казују веома много.

Када је почео да се поправља женин положај у породици, поправљао јој се положај и у друштву. Прво је дошло изједначавање у грађанским стварима. Најпре и она наслеђује. После, и она може да буде сведок, може да заступа себе на суду, и буде тудор своје детету. Ускоро постаје чиновник. Може да буде учитељица, професорка, па онда доктор, инжињер. После јој напредне државе почеше признавати полако и политичка права. Пре су говорили, да за жену није политика. Као да жена није члан људске заједнице. И зар се жене не тиче: Колика ће бити у држави пореза? Каква ће бити правда, сигурност и просвета? Хоће ли бити мир или рат? У уставно доба искључени су бивали из политике, нису имали бирачка права: злочинци, малоумни, они који се налазе под тудорством и — жене. И најбоље жене биле су стављене у један ред са злочинцима и малоумнима.

У појединим државама добила је жена бирачко право. И то не само да може бирати посланика, него да и она може бити изабрана за посланика. Досад имају женскиње бирачко право у Европи: На острву Ман, у Норвешкој, у Данској, на Исландским острвима, у Енглеској и у Чешкој, али у Чешкој само при општинским изборима.

У Америци имају жене изборно право у 12 северо-америчких удружених држава: Виоминг, Колерадо, Вешингтн, Калифорнија, Монтана, Илиос итд. У Канади имају изборно право у три државе: У Онтарију, Квебеку и Манитоби.

У Аустралији имају женскиње изборно право у 6 држава: У Новом Селанду, Велсу, Тасманији, Викторији итд.

У Норвешкој је 1916. године донео Стортинг закон (са 91, против 14 гласова) да се промене устав у том правцу, како би жена могла суделовати у државној управи. Женскиње може бити министар и вршити сваку дужност у држави. У оним државама, где има десетак женских посланика, опажа се знатно њихов благотворни утицај на јавне послове. Нарочито се боре против пијанства и блуда, заузимају се великом одлучношћу за напуштену децу, за старе и болесне и на њихов предлог створене су многе установе, донесени су многи закони, који су на дику оних сабора.

И тек кад наступише ови последњи, велики, страховити ратови, показала је жена, да није никако оно, што су о њој мислили.

У целој Европи се зачудише и изненадише, шта је све могла жена у овом рату. Није гледала из прикрајка. Оне се свуда нашле на страни свога племена. Чак и у Турској за време овога рата припустише жену у јавна звања, где пре кратког времена није смела помолити ни носа из фереџе.

*

Онај пут, којим је кренуло женско питање, задаје многим бригае. Они тврде: Чим жена буде економски самосталнија, мање ће се удавати. Чим се мати буде бавила својим пословима и радом ван куће, страдаће материнство. Неки иду чак тако далеко, да се боје, како ће у жени под новим стањем закржљивати не само душевно, него и телесно оне особине, што их је природа њој одредила.

Но да се запитамо: Зашто је жена данас у тако многим случајевима одвучена од материнства? Зашто не може да врши савесније материнство? Невоља ју

је одвлачила од тога и невоља ће то чинити и даље. Само под бољим економским приликама посветиће се јаче материнству, а мање другом послу.

Сасвим је неоправдано стваховање, да ће се обезбеђено женскиње. мање удавати. Напротив, баш онда ће моћи самосталније, па и лакше решавати питање своје удаје. Ићи ће за срцем својим. А не мислите ли, да удаја многог и многог женскиња зависи и од мушкарца. Изволте женскињу омилити брак. Ко смета мушкарцу, да створи у браку женскињу такав положај, који ће је мамити у заједницу.

Наравно, да ће у добу када жена буде самосталнија, овладати и нов морал, и то једнак и за човека и за жену. До сад је била само жена грешник, кад се заборави, а мушкарац је могао по вољи грешити, па да не буде ни крив, ни презрен. Њему је то доликовало, јер забога, он је мушко. Али у једној и истој заједници не могу остати вечито два морала. Други за мушкарца, други за жену.

Додуше, ово је велика ствар по мушкарца, јер је нова. Али није немогућа. И кад уђе у обичај, биће и по мушкарце боље. Има право премудри Соломон: — Не може човек трпати жеравицу у недра, а да се не опече. — Где је узајамна верност и споразум немогућ, тамо још увек остаје отворен пут — разлазу.

Али да видимо оно велико страховање и занимљиво питање: — Ако се буде све јаче проширивало поље женског рада, неће ли жена губити и изгубити полако чак и неке телесне особине, што их је сама природа одредила жени и матери? Неће ли то имати утицаја на нарав њену, па можда и на сам склоп тела њена? Јер у друштвеној заједници многих животиња опажамо занимљиве примере. Пчела радница изгубила је своја оруђа за плођење. Код пчела имају само матица и трутови ту способност; наше пчеле раднице изгубише је. И код мрава и термита има радника и ратника,

али ти нису више у стању да стварају подмладак. Те животиње имају своје засебне мужакe и женке.

Велики научар Мечников, који је недавно умро, али је постигао највеће научне успехе и добио Нобелову награду, бавио се веома исцрпно овим питањем. Он вели: — У новије време опажамо у Европи и Северној Америци, да се велики број женскиња одаје чиновничкој, лечничкој, па чак и правничкој струци. И настаје питање: Ако број ових женскиња порасте, неће ли временом и код човека наступити промена у органима, као што је наступила код пчела радница, које су временом постале неспособне за плодност?

Мечников нас теши, да се то неће догодити. Јер не треба, вели, заборавити, да се многа госпођица, која се дала на науку, ипак пре а после уда. Од 1091 женскиње, које су свршавале лечничку школу у Петрограду, 80 се удале одмах на почетку. Од заосталих се удале још за време трајања науке, 436, а то је близу половине. А колико ће се још удати, док сврше, или још доцније.

Мечников износи за пример чувену научницу, дра Соњу Кавалевску, која у науци заузима необично угледно место. Она се није удавала. Али онога дана, када је за своје радове добила награду од француске академије, писала је једној својој пријатељици ово: „Са свију страна добијам честитке и поздраве, али још никад нисам осећала да сам тако несретна, као сад. Више бих могла пружити, него многе друге жене, али и најнезначајнију жену воле, а мене не воли нико...“ Када се дала на математику, није се освртала на љубавне осећаје. Када је осетила да стари, страст се у њој све јаче будила. Никаква наука и никакво калуђерство неће убити у човеку онај развијен осећај, нити ће направити од њега пчелу радницу.

Мечников долази до ових крајњих одлука: Наука о животу учи нас, да су развијени организми неспособни да се стопе чак и у телесну целину. То могу да ураде

животиње, које су на најнижем степену развита Али оне и немају шта да жртвују од своје самосталности, јер њихова лична свест није ни мало развијена. Бубе, које живе у друштву, у заједници, стварају прелаз између оних најнижих животиња и човека. Једино је у човека развијена свест и сазнање о својој личности и зато човеково друштво, које је добро уређено, неће тражити од човека, да у општу корист жртвује своју личност.

Ово, што каже Мечников, сасвим је тачно са гледишта науке о животу. Али социјологија, наука о друштву, стоји на становишту, да нису појединци главни, него целина, заједница.

Па је ли могуће, да се ова два гледишта споје? Могуће је.

Човек је свестан свога „ја“. Он је сувише свестан тога, а да би се могао телесно испреплетати са заједницом својом. Нити је човек у стању, да у интересу заједнице изгуби своје форме. Он је сувише личан, а да би то могао.

Но је ли онда могуће довести у склад човекову личну корист са коришћу заједнице? Наука о друштву увиђа, да је данас корист појединца често и сувише у противности са коришћу задруге. Али је питање: Мора ли то тако остати довека? Мора ли увек човеково друштво бити тако уређено, да појединац штети себе, ако ради за заједницу? Тамо, где је друштво тако удешено, да једном сване само онда, када другоме смркне, тамо се мора развијати себичност и мора патити интерес заједнице.

Али оно, што је било до данас, не само да не мора остати, него не може остати. Човек, ако хоће да се одржи, мора напред, у развитаку. И ми већ јасно видимо, камо нас носи нова струја. Цел је, створити такве економске, па и политичке установе, да појединац, кад ради у своју корист, користи и друштву, а кад штети друштву, онда штети и себи.

Друштвена наука, данашња савремена политика, развија се у том правцу, а и сам природни развитак човекове заједнице гура га, и противу његове воље, тој мети.

Из свега, што је изложено у овој расправи, види се јасно ово: Вредност жене у свету и у човековој заједници није једнострана. Није сва њена вредност само у материнству њеном. Није сва њена вредност ни у подизању и васпитању деце. Није сва њена вредност, ни на огњишту. Није сва њена вредност ни у томе, да својом умиљатошћу уноси песништво у сурови живот. У ње је и иначе велика вредност, која излази из срца њена. Она зна, шта је невоља, јер је највише патила, и има јака смисла, да ублажава невољу. У жене је велика културна вредност, јер њен ум није заостао, него ради на напретку човечанства, чим има прилике за то. У жене је и велика економска вредност, јер је способна за многе и многе послове, што су потребни човечјој заједници.

Од економских прилика зависило је, да жена у многим правцу није могла да развије своју снагу, а од згоднијих економских прилика зависило је, да она то може и поред свог материнства у великој мери.

У овој књижици обележен је правац, у коме се креће будућност жене. У те појединости нећемо се упуштати. Али је јасно, да ослобођењу и усавршавању жене морају претходити економске реформе, у правцу осигурања целокупног живота човекова.

Али, да ово нису само леви снови . . . Дозволите на крају само један пример.

У аустралијским насебинама, у Новом Селанду и Каледонији, видимо већ данас не само заметке новог стања, него видимо већ почетак и развитак тога стања. Када су насељеници из Европе дошли онамо, наишли су на много плодне земље, која није била ничија својина. После разних трзавица, створено је тамо овакво стање. Оне су заједнице основали насељеници.

Пре тога није било својине и сва је земља у државним рукама. Свака трговина са земљом забрањена је. Земљу добија у закуп само онај, који је обрађује. И добија је према броју своје породице. Земља се издаје у закуп на 101 годину. Тај закуп прелази од родитеља на децу, али само онда, ако се и деца баве земљорадњом. Закупна цена мења се и одређује се законом сваких 10 година.

У погледу заната и индустрије помаже држава оснивање произвођачких задруга. Сваки ради у оној фабрици, у којој је и сам деоничар. Капитал тамо нема велике вредности, јер не може да изнајми туђ рад.

Пореза је једна. У њој је урачунато осигурање за случај старости и болести, као и обавеза државе, да се брине за сирочад и напуштену децу. Нема ни тамо још савршенства, али је прилично „осигурана срећа могуће највећег броја људи.“ У политичким и друштвеним питањима нема разлике, нити тамо жена има мање права од мушкарца.

Па какво је тамо стање жена? Свака која се бави земљорадњом, има права на свој закупни део. Ако ради у фабрици или другде, тамо има то исто. Из овог обезбеђеног економског положаја жене, истиче њено право. Она бира посланика и улази у сабор. Она није приморана да се удаје, али се удаје у већој мери од наших жена. А пољупци слободне и обезбеђене жене нису ни мало хладнији од пољубаца потчињене жене. Када је богата у деци, не пропушта прилику, да се у највећој мери посвети дужности материнства.

Можда и неће наш нараштај дочекати изједначење човека и жене. Код нас ће бити форма тежа, можда и друкчија, према нашем животу. Али ако волимо себе и оне, који ће доћи за нама и оне, на којима ће да остане свет, треба да радимо у оном правцу, у коме теку закони човекове историје. Онда ћемо уско-

риту оно, на што нас је одредила воља света. Ако не
ћемо ми, доћи ће, и ако нешто касније, све само по
себи. Али ћемо онда дочекати ново време са полом-
љеним костима, јер ће нас воља света, на силу одвући
онамо, куд је њојзи драго.
